М. Чайковський

31761 08297474 2

КОЗАЦЬКА ПОМСТА

PG
3948
C45K6
1910
c.1
ROBARTS

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

КОЗАЦЬКА ПОМСТА

ОПОВІДАНЄ

З КОЗАЦЬКОЇ СТАРОВИНИ

ЛЬВІВ, 1910.
З друкарні Івана Айхельберґера, Ринок ч. 10.

LIBRARY
NOV 20 2009
UNIVERSITY OF TORONTO

I.

Хочби ви і знали Красноставцї на правобережній Українї, то вони тепер не те, що у давнину. Тепер усе на світї перемінило ся, переіначилось, а з колишнїх Красноставців то тільки і слави, що став великий розлогий остав. А і того ставу не тільки тепер, що колись-то, та й не такий глибокий. З дебільшого комишем поріс, а то і висох в частї.

В давнину тут було инакше. Став був ширший і більший, а цїла околиця поросла старим дубовим лїсом з великими та гликокими балками, в яких могло кілька сотень людий враз з кіньми скрити ся. — За ставом стояв тут в давнину пишний камяний замок пана Овруцького. Замок околений високим муром та глибоким ровом з того боку, де не було ставу, з відкіля запливала вода у той рів. У тім красноставецькім лїсї зачинаєть ся наше оповіданя. О тім Красноставчани, хоч і саме село не на тім місци стоіть, добре тямлять. Столїтнї дїди показують своїм малим правнукам те місце, де сто-

яв панський замок. Оповідають, що остали там ще глибокі темні муровані льохи, а в них і скарби заховані, та нїхто би не поважив ся за ними порпати та, бо пильнує їх якась нечиста сила. Красноставчани оминають з острахом те місце, поросле буряном і терниною, а кому вже конче прийшло ся туди переходити, то хрестить ся хоч би і в день. Є і такі люди в Красноставцях, що чули у сїй замковій руїнї серед бурливої ночи пекольні стони, крики та зойки, наче-б кого мучили. Говорять, що це душі замучених людий так голосять, та хиба що не за собою, а за тим паном, що тут в давнину жив, та людий катував.

Та пек бідї, та осина! Дух святий при нас хрещених! а ми вертайно в ту давну давнину яких три сотки лїт від нас, в ті страшні часи народньої розпуки і лютого гнїву українського народа на панів-гнобителїв, в часи нашої крівавої гайдамаччини.

Було се одної лїтньої ночи. Місяць вже запав, блищали тільки на блакитньому небі ясні зорі, наче-б хто дукатів розсипав. На дворі було тихо, навіть вітрець не подув. Навіть нічна птиця заснула.

Малою доріжкою красноставчанського лїса їхало двох козаків і тихо між собою розмовляли.

— То ти, Карпе, справдї не знаєш, якою смертю твій покійний батько загинув?

— Не знаю. Як менї се знати? Тодї я ще дїтваком був, тай то ще не діждав кінця його кон-

чини, бо мусїв втїкати перед панським гнївом. Я тільки лише тямлю, що тої страшної днини вернув покійний батько з замку якийсь не свій. Був знеможений, подряпаний на лици, блїдий, зі скалїченою рукою, з якої кров йшла. Мама питає: „що тобі, Петре, сегодня приключило ся?“ — Нїчого, каже, пригоду з конем мав. Чортівський кінь, трохи мене не роздавив. Не міг мене з сїдла скинути, так впав враз зі мною на землю, притолочив мене, та кричав, чортова твар, мов свиня. Я ледве видобувсь з під нього, костей собі намняв та руку скалїчив“...

— Дати тобі їсти? питає мама...

— Чогось не хочеть ся.

І сїв батько кінець стола, спер голову на руки і чогось важко задумав ся. А я сиджу біля печи на земли, та дивлю ся на батька. Менї жаль стало, що батько не взяв мене на колїна, не поіграв ся зі мною, а то і не глянув сим разом на мене. Та не було менї часу заплакать, бо в тій хвилї счинив ся під нашою хатою якийсь гамір.

Мама глянула крізь віконце, та йно руками сплеснула, мов нежива стала.

— Ох, лишенько, панські гайдуки йдуть.

А у нас, коли було хто кликнув: панські гайдуки йдуть в хату, то те саме, як би казав: татари йдуть.

Батько прокинув ся з задуми і підвів голову.

Війшли гайдуки в хату, вхопили мов чортяки мого батька тай вивели. Батько мов неживий, не обороняв ся. Мама стала голосити та не давати.

Її потягнув гайдук нагайкою по плечах, аж кров крізь сорочку виступила, а другий штовхнув кулаком в груди. Вона впала на землю, а батька повели на замок. Я страх налякав ся і цїлий задубів.

За батьком побігла і мама, а я став плакати. За якийсь часок вбігає в хату Прокіп Верета, побратим мого батька, а мій хрестний отець, хопив мене на руки.

— Втїкаймо, каже, Карпе, бо біда буде. Він понїс мене затилками, огородами, аж занїс мене до лїса, де ми тепер є. Тепер вів мене за руку, то аж задихав ся несучи мене. Ми ввійшли в таку гущавину, в якій я ще до тепер нїколи не був. Не тямлю, як довго ми йшли, поки не зайшли в хату старого лїсника Прокопа Самійленка. Я його добре знав, бо він нераз приходив в нашу хату і приносив менї кришку меду. Тепер вони щось пошептали між собою, і мій хрестний батько вернув ся в село, а мене оставив тут. Я плакав та рвав ся до мами. Старий заспокоював мене, як міг, дав меду, хлїба, а коли се не помагало, став мене лякати гайдуками. Вони певно прийдуть і мене заберуть, коли не перестану плакати. Се помогло. Я затикав рота руками, щоб плачу не чути, поки не заснув. Не знаю, як довго я спав. Мене розбудили серед ночи. В хатї побачив я двох козаків. Оден сивоусий вже, а другий молодий. Коли вони в хату прийшли, і з відкіля взялись, я не знаю. Той старий став зараз до мене підморгувати, забавляти, всмїхати ся та пестити.

— Збірайсь, козаче, в дорогу, каже, поїдемо...

— До тата?

— Еге-ж, до тата, до мами, — ну — швидко.

Тодї я цїлком зі сну очуняв ся, бо заспаний був.

Мене загорнули в кожух і посадили на коня. Сивоусий козак Охрім Чепурний держав мене наперед на сїдлї.

— Здоров будь, Прокопе! гукав Охрім.

— Благослови Боже в щасливу дорогу, гукав Прокіп.

І ми поїхали лїсом. Така їзда вколисала мене і я заснув.

Прокинув ся я над раном, коли ми стали серед ватаги козаків. Вже було рано.

— А ти що, Охриме, хлопця придбав? чиє воно? питає отаман.

— Козацька дитина, каже Охрім... таке мале, а вже від мученицької смерти втїкати мусить.

Я того всього не розумів. Від якої смерти я втїкав?

Хиба-ж дїд Прокіп мене вбити хотїв? Він був для мене все такий ласкавий, меду менї приносив...

Щось старий Охрим не так говорить, думав я.

Побули ми там одну днину, відпочали. Я привик до козаків, вони до мене. Ірають зі мною, голублять на коня сажають, дають пистоль в руки, шаблю, та сміють ся, що піднести не можу.

А менї від часу до часу нагадаєть ся мама, тай плачу.

— Не плач, козаче, кажуть до мене, не ладно козакови плакати. Ми тебе заведемо до мами, що пригорне, приголубить мов рідня, та ще й до сну заколише, пісоньку заспіває... не журись.

Ми рушили в дорогу. Їхали цїлими днями-ночами, вже не тямлю, як довго. Та менї в дорозї дуже подобалось. В степу так було гарно, соняшно, тепло. А вони, мої рідні, берегли мене мов ока в голові. Та що тобі про се говорити... хиба ти не знаєш, як наш брат дїтий любить?

Завезли мене спершу до якогось зимовика, де жив старий Охрим Чепурний. Коли старий йшов в похід, то віддавав мене на Сїч, між ровесників. Впрочім нїколи зі мною не розлучував ся. А було, верне з відкіля, то навезе менї цїлу копицю всїлячини: іграшок, коників, буханцїв, колачів, медівників, що хоч греблю гати. А все менї говорить: „Слухай, Карпе, тями, що ти козацька дитина, що твого батька пан вбив. Тями, що ти з Красноставцїв, Петра Кожуха син, що з тебе має вирости козак на славу. Служи вірно товариству сїчовому, матері Сїчи. Тями, що тобі треба за батька-мученика пімстити ся. Виростеш, козаком будеш, то поїдь до Красноставцїв, а там розпитай за Прокопом Веретою. Він тобі хрестним батьком приходить ся. Менї передав тебе мій старий товариш, теж Прокіп, та вже не Верета, а Самійленко, — либонь вже не живе, „возьми, каже, сироту Кожушенка, та втїкай, бо у мене не конче безпечно йому пробувати“. І взяв з мене слово, я його додержую

і виховую тебе в страсї божім, по козацькому закону".

Таке говорив менї старий Охрим Чепурний не раз, поки живий був — царство йому небесне та земля йому пером.

Опісля вже знаєш, що зі мною було. Я виріс і козаком став, хоч не першим, але і не послїдним. І тепер пора сповнити обіт, повинність синівську, та за батька помстити ся.

— А знаєш ти дорогу в Красноставцї бодай?

— Ми вже либонь біля Красноставців. Се непремінно красноставецький лїс. Потрапимо до села то про всьо розпитаємо. Тобі, побратиме, спасибіг, що не лишив в пригодї та пішов зі мною...

В тій хвилї виїхали на край лїса. Здалека чути було лай собак. Тут либонь і село буде. За тим голосом поїхали прямо. Світла нїде не було видно.

Невдовзї забовванїли в темряві верби і козаки вїхали в сїльську вулицю.

Собаки загавкали ще дужше.

— Господь знає, як за тим Веретою розпитати? говорив Карпови Максим, побратим його розглядаючись в темряві. Воно-б так найкраще було, як би ми сюди вїхали непомітно, щоб жива душа про нас не дізнала ся.

Вони станули серед вулицї, незнаючи куди їхати.

По під пліт хтось надійшов. Конї форкнули і поступили на бік. Карпо нахилив ся з коня:

— Ти чоловік, чи хто?

— А хиба-ж скотина? відзиваєть ся той незнакомий, не бачиш?

— Коли-б бачив, то би й не питав — скажи будь ласка, де тут живе старий Прокіп Верета?

— А чого тобі до його треба?

— Вибачай, добрий чоловіче, та я йому самому скажу, а ти лиш проведи...

— Недалеко і проводити, ми біля його воріт стоїмо.

З тим словом він відчинив ворота і впустив туда козаків. Зачинив опять ворота, а відтак провів козаків поза хату, де стояла стайня.

— Ось тут проведіть ваших коний, а самих у хату просимо. — Козаки позлїзали з коний, підпустили попруги від сїдла і повели на омацьки в стайню та поприпинали до жолоба.

— Ви коний розсїдлайте — до рана може вам тут бути безпечно — я зараз коням сїна підкину.

Як з тим упорались, повів козаків в хату і застукав легко в віконце. В хатї заворушились, заговорили якісь голоси. Відтак скрипнув засув, відчинились двері, і козаки війшли туди.

— А се хто? питає якийсь старечий голос, бо зараз закахикав.

— То я тату, гостий Бог прислав, дїло до тебе є.

Заблисли іскри від кресила, роздував ся огонь і заблимав каганець. За той час Веретенко прислонював свитою віконце.

До козаків приступив старий, сивий чоловік з каганцем і став їм пильно придивляти ся.

— Не вже-ж Запорожці! — давно не видав.

— Здоровий був, батьку, чолом тобі бємо...

— Здорові будьте, панове товариство — просимо гостей сїдати... а ну, Ганю, вставай, та гостей ириймай, гукав старий за піч, де спала невістка...

— А хиба-ж я сплю? відзиваєть ся від печи Ганя — хиба-ж не я дверий відчинила?

— Ну, гаразд, гостий нагодувати слїд..

— Не пізнаєш мене, батьку? питає мягким голосом Карпо.

Старий став ще пильнїйше приглядати ся Карпови.

— Мої старечі очи вже не довиджують. — Мабуть вже давно тебе не бачив, коли і по голосї не пізнаю... Хто ти будеш?

— Твій похрестник Карпо...

— Кожухів син? крикнув старий... моя дитино люба — най тебе обійму — Боже, такий дїтвак був, на руках малого носив, а тепер козак мов дуб... Добре, що ти приїхав, а то і не заставби. Менї вмирати пора... Ти звідкіля?

— З Запорожа, прямо з Сїчи... Приїхав тебе відвідати, батьковій могилї поклонити ся, та з паном розплатити ся, коли ще живий вражий син.

— Тихше! враг його не взяв, здоровий та товстий мов кабан..... Та коли вас лише двох, то про розплату і не думай, а гляди, щоби перед зорею і духу по вас не було. Втїкай з відсїля, коби

далї. Тут Запорожців на паль застромлюють, коли витровлять та піймають..

Втечемо, як буде треба...

— Та про те опісля — ви голодні, тай відпочати треба.

— Ну, Ганю, чому ти наче-б нїчого ?

Ганя прикрила стіл, поставила фляшку з горілкою, миску з варениками, хлїб, кашу....

— Не великі у нас статки, говорив Верета лїзучи на свою лежанку — та чим хата богата... На лїпше не спроможемо ся, хиба на пісну страву.

Усю нашу працю пан забирає.

II.

Козаки посїдали за стіл і уплїтали вареники, хоч пісні.

— Чи вас не завважав хто, як сюди вїздили? питає старий.

— Хиба сей чоловік, каже Карпо, вказуючи на Веретенка.

— Се мій син Максим.— Ти тямиш, Максиме, Петра Кожуха, що під панськими киями душу віддав?

— Чому не тямлю?

— Здоров, Максиме, каже Карпо, простягаючи йому руку, — мого побратима, а ось сего — теж Максимом кличуть... Та чого ви з біса вуса попідтинали? аж смішно, питає Карпо, підкручуючи бадьорно свого чорного вусика...

— Не смій ся, Карпе, так пан звелїв. Усї Красноставчани вуси стрижуть, а як нї, то гайдук вимикає.

Пан каже, що довгих вусів не можна носити, бо не зможе відтак відріжнити свого підданця від гайдамаки...

— Кумедний ваш пан... далі прикаже вам вуха та носи обрізувати...

— До того не дуже далеко... Та як би воно ні було, а вам перед зорею втікати треба...

— А хиба-ж що?

— Хиба-ж я тобі не казав, що як двораки вас звітрять, то не вийти вам з відсїля живими. Наш пан на Запорожців як пес лютий. Він боїть ся бунту, боїть ся втікачів на Запороже. А народ такий прибитий, що на нїщо не спроможеть ся сам від себе. Досить буде, коли ваш кінь форкне або зарже, то влетять сюди непрохані гості, вас на паль, а мене під киї...

— А у вас коний нема?

— А нема, ми волами робимо тай їздимо. На кони міг би хто втечи між козаків, тому-то пан і коний заборонив мужикам держати...

— Тьфу! на його голову. Та нам, батьку, нїяк завтра відїздити. Не по те ми сюди приїхали. Тут де небудь сховаємо ся в лїсї, а відтак коли доконаємо свого, то й поїдемо. Небезпеки ми не боїмось, на те ми й Запорожцї. У нас цїле житє, то одна небезпека. Ми привикли до неї як до сонця, і на небезпеку не зважаємо... Та коли ми вже, при божій помочи, потрапили до твоєї хати, так розкажи менї, будь ласка, усе до чиста, що з моїм батьком, з мамою було?

— Довго би воно розказувати, та коли раді слухати, то лягайте відпочати, а я розказувати буду, поки заснете...

— Слухаючи такого не заснеш, каже Карло.

Постелили козакам соломи серед хати. Вони полягали та закурили люльок, а старий Верета говорив так:

— Отець теперішнього пана — пан Овруцький заснував слободу Красноставці, закликав сюди людий, приобіцявши великі полекші на трицять літ. Народови нашому було тоді на світі тісно, хоч тої землі святої тілько, що конем не обїдеш, птахом не облетиш. З одного боку Татарва шарпає, з другого Ляшня тисне. Не стало старого Хмеля, Ляшня розпаношилась та Москва витягає свої кігті. Люди не знали, куди дітись. На Україні не було ладу, бо і старшина козацька гризла ся між собою. Кождому хотїло ся відпочати хоч трохи, та зажити спокійним житєм. Польські пани брали землі, кілько хотїли, та закладали слободи. Так зробив і старий пан Овруцький Народу збігло ся до нього з усїх усюдів. Зорали степ, викорчували трохи лїса, а панови замок поставили над великим ставом, де і пан міг мешкати, і народови було де в пригодї захистити ся. Околиця плодюча, звіра в лїсї досить, риб в ставі й не перелїчиш.

Гарний наш став, від того й наше село Красноставцями прозвали.

Під старим паном жило ся нам як в Бога за пазухою. Народ його любив, а тому і не вважав на запоручені нам вигоди, лише помагав, коли тре-

ба було, з власної охоти. — Пан знав кождого з нас, до хат наших заходив і помагав нам як брат У тій закутині було нам добре і безпечно, і ми стали богатїти. — Вивозимо звідси цїлими фірами мід, віск, звірячі шкіри, вивозимо скот, вівцї, та ховаємо червінцї.

Аж не стало нашого доброго пана. По його смерти засїв в замку його син Станїслав Овруцький. Тому було тодї вісїмнацять років, як приїхав по смерти батька з Варшави. Перед тим нїхто його тут не бачив. Наш пан старий вдівцем жив. Про сина чували ми лише від дворакїв, що в Варшаві вчить ся.

Приїхав він сюди з цїлою чередою гільтаїв, таких як сам. Старих слуг понаганяв всїх і завів новий порядок, та став по свойому господарити. Нам, слобожанам, наче-б свїт плахтою закрив.

Усїх взяв молодий пан за чуба. Понакладав від разу на нас всїляки драчки, податки, про які ми перше й не чували. Таке хиба сам чорт видумати зможе. Відтак став слати народ на панщину.

Післали ми до нього депутатів з громади. Так а так, кажуть, нам ще час не вийшов, який запоручив нам грамотою його покійний батько, — царство йому небесне.

Пан казав наших післанцїв вибити нагаями та собаками затровити. Чи чував хто таке, щоб післанцїв, людий виборних з громади, зневажати! Се довело нас до краю. Ми збунтувались та панських отаманів, що людий на роботу кликали, здорово вибили та прогнали. Тодї пан вивів на нас своїх

драбів з рушницями, ще й кварцяне військо на поміч прикликав. Чимало наших полягло тодї у бою, та їм лекше було, нїж тим, що остались. Нас покарали по звірськи. Трьох передових людий вбили на палю, другим позрубували голови — ну, а не було такого, хто-б не набрав київ аж до крови. Ми хотїли втїкати в світ за очи, бо як тут з паном міряти ся? У нього шаблї та рушниці, а у нас хиба коли, сокири, та мотики. Та як нам було втїкати? Хто самітний був, то і втїк.

А сїмейний чоловік як втече? У иас жінки, дїти, як з тим крамом втечеш? До того ще сторона не певна. Вийдеш край лїса, то і в татарську петлю попадеш.

І ми остались на місци, корились, гнулись, тай біднїли. Пан здирав з нас, що дало ся, заставляв до роботи, що йому на думку прийшло. Що ми намучились, заки мурований замок поклали, та довкруги муром обвели?! Рили ми землю за пригожим каменем, піском, добували, обтїсували. Скінчили ми се, забаглось панови греблю довкруги ставу гатити. Серед ставу треба було покласти острівчик та так, щоб зараз і з лїсом. Треба було землю з далека возиги, цїлі дерева з землею сюди таскати. Що тут народ намучив ся, а кілько нашого брата в болотї потонуло... На тім острівчику поклав пан нашими руками палатку, де пани бенкетують, дуріють...

А подати повигадував всїлякі: є в тебе воли, так плати волове. Є пасїка, плати очкове. Від борошна беруть сухомельщину, беруть плату від голо-

ви — поголовщину. Та ти й не знаєш, кілько з тебе візьмуть. Візьмуть і всьо, коли так панови захочеть ся, а ти затни зуби в стїну, жий з чого хочеш, або здихай.

Та все те, ще би нїчого, та не маєш нїколи супокою, не знаєш, що тебе жде завтра, або й за годину. Пан любив над народом збиткувати ся. Особливо ласий був на гладкі молодиці та гарні дївчата, як кіт на сало. Було, як яку покмітить, або посїпаки йому донесуть, так не жити-ж її. Люди ховали своїх жінок та дївчат по льохах — нїчого не помогло. І там їх гайдуки найдуть, витягнуть в ночі, на замок занесуть. Побавить ся нею пан з своїми товаришами, а відтак ще дворакам віддасть на поталу, на сором. А котра непокірна трафить ся, то нагайками на смерть засїчуть.

Богато нашого жіноцтва, щоб уйти сорому накладали на себе руки, топили ся, вішали ся. Господи святий! Кілько ми натерпіли ся. Хто був сам, втїкав до козаків — за те били його батька киями, що не пильнував. Кілька разів приходили местники скарати його, хотїли замок здобути.. Та ба! твердий був замок, нашими руками збудований. Нїколи не повелось. Пан осторожний був, військо наємне удержував, гарматами башти обставив.

І на тих бенкетуючих дармоїдів, на те розбишацьке військо йшла наша уся праця, наш труд кервавий...

Не можу усього тобі розказати, бо серце крівавить ся коли все те згадати. Які муки вигадував

пан на непокірних, то хиба сам чорт у пеклї таке вигадає на грішників.

А ми терпіли, мучились, тратили в собі образ божий, ми стали скотенїти і топили своє горе в горілцї. А горілку ми мусїли купувати у пана.

— А тепер вам лекше? пнтає Максим..

— Пожди, усе розкажу, незабігай у пекло поперед батька...

Біда була, тай годї. Та я тобі, Карпе, про твого батька розказати хочу.

Твій батько на Запорожу був, а вже до коней перший мистець. Не було такого коня, якого би він злякав ся та не уговкав його, що опісля хоч дитину на него саджай.

Покійник казав менї, що давно би втїк на Запороже, та жаль йому жінки та дитини, се-б то тебе. Він вас любив до безтями. А якже на Запороже з жінкою та дитиною втїкати? А кинути вас на поталу не хотїв. Нераз говорив до мене: „проклята будь година, коли я одружив ся".

Згодом видумав він таке, і менї з тим звірив ся в тайнї. „Візьму, каже, вкраду панови пару коний, сяду з жінкою та дитиною і махну в сьвіт". Тим він тїшив ся мов мала дитина, і був би того певно доказав, як би не станула йому поперек одна пригода, яка невдовзї приключила ся.

Одного разу роздобув пан якогось заморського коня, самого чорта. Казали, що великі грошї за нього дав. Та то був діявол, не кінь. Бє, кусає, квичить мов безрога, приступити до себе не дасть. Двох конюхів на смерть вбив, одному відкусив ніс.

А коня того потреба було що дня вичистити, вимити та вичесати, бо пан що дня навідував ся та кожде недбальство нагорожав киями...

Твій батько мусїв того коня уїздити.

Пан каже:

— Коли його за тиждень не вїздиш так, щоб я міг на нього сїсти, то звелю тобі сто нагаїв всипати.

Заки коня осїдлали, треба його було вязати мотузами. Вивели відтак осїдланого зі стайнї на уїзджальню і передали батькови. Сердега перехрестив ся тричі і мов той птах вискочив на коня.

Кінь мов ошалїв. Він дер під собою землю, ставав дуба, скакав в боки, квичав, та нїчого не вдїяв.

Батько наче-б приріс до нього. Тодї кинув ся клятий на землю і придавив собою твого батька, трохи кісток не поломив. Батько якось визволив ся, випарив нагайкою, та опять на нього вскочив, і таки переїхав ся по уїзджальнї кілька разів. Кінь трохи освоїв ся, але подрапав ся падаючи, а на його мягенькій шкірі знати було басамани від нагайки.

Батько змучений, подрапаний, пішов на часок до дому.

По снїданю прийшов пан Овруцький в конюшню, поглянути на коня. Як побачив подрапаного коня, то аж скіпів від злости, бо став сміяти ся. У нього така вдача була, що чим більше лютував ся, тим більше сміяв ся. Катовані люди стогнуть, плачуть, кричать з болю, а він регочеть ся. А той

його регіт страшний був, чортячий. Від нього кров в жилах застигала. А при тім його очи вогнем сиплють, а рот викривить ся, мов у сатани. Зареготав ся і тоді пан і приказав гайдукам привести батька. Я при тім був, бо того дня призначили мене чистити конюшню. Хотїв побічи передом, остерегти батька, щоб де небудь сховав ся, та ба! Пан заєдно на мене дивить ся, наче-б хотїв менї сказати: а ну, зваж ся, по зараз повісити звелю. Я аж завмер зі страху, ногою рушити не можу.

Привели батька.

— Ти що мойому коневи зробив? питає, та за кождим словом: хі-хі-хі, ха-ха-ха.

Батько говорить сміло, виправдуєть ся, що инакше коня не уговкає.

— Я тобі казав: бережи мого любимця, як зїниці в голові... Я начислив девять пасмуг на його шкірі від нагайки. За кажду дістанеш десять київ... взяти його! і знову регочеть ся. — Хочу бути справедливим: нї одного більше, нї одного менше, а рівно девятьдесять...

— Твій батько дужий був, і став обороняти ся. гайдуками розмітував мов снопами. Двох вбив таки кулаком. Заціїдив так здорово по висках, що гайдук йно зїпнув.

На нього кинула ся цїла череда, поки не звалили з ніг, а відтак звязали мотузами.

Пан взяв ся за боки та регочеть ся, а двораки за ним.

Стали батька бити. Бють поволи, раз за разом від карку до пят, та числять поволи мов через зуби цїдять. А він мученик нї пари з уст.

Затиснув зуби, і мовчить мов неживий, навіть не здрігне.

Тодї прибігла твоя мама. Вона стала голосити, припала панови до ніг, та просить, благає. Щоб з каменя серце, то-б зворушило ся від того плачу. А пан лише регочеть ся по свойому, тай каже до дворакiв:

— А ви, гільтаї, чому крили переді мною, що у мойому селї така гарна молодиця? Зараз її взяти до покоїв, та гарненько передягнути, вбрати мов кралю...

Тодї мама встала миттю з землї.

— Не діждеш, собачий сину, мого сорому — крикнула не своїм голосом небога, — та заки отямились, вона з цїлої сили зацїдила пана кулаком межи очи, а далї хватила кіхтяти за лице, а другою рукою за горло.

На силу служба відорвала. Пан стояв з закрівавленою пикою, наляканий. Зпершу не міг слова промовити, а далї як зарегочеть ся:

— Ха-ха-ха! Обох убити киями на смерть, а коли у тих харцизів щенята є, то і тих потопити в ставу. Не можу в моїй маетности терпіти нї вовків нї вовченят...

Приказ панський був зараз виконаний. Поклали небогу на землю, і бють киями вже без розбору — куди попало. Я вже не ждав далї. Зробила

ся метушня а я поміж гайдуків тай за браму. Уже не поможу, гадаю собі, а тебе вратую...

Як я тебе спрятав і вернув до дому, то вже й вечір настав. Я пішов вже смерком на замок. Служба мов біля мерця. Ходить один поза другого мов сновиди, та йно перешіптують ся. Кажуть, що пан лежить хорий, — рану вилизує. Та менї се байдуже, я за своїми шукаю. Твоїх батьків до рова викинули. Йду там, надибав першу маму. Вона нежива. Батько доходив, бо ще дихав — Пан заказав під карою смерти хоронити їх. Їх хрещене тїло мали поїсти пси. Я приповз до лиця батька.

— Хто се? питає!

— Се я, Прокіп — шепчу йому в ухо

— Чи Карпа справдї втопили?

— Нї, кажу, я його вивіз в безпечне місце.

— Спасибіг тобі, брате, простогнав — дай води, страх хочеть ся пити.

Пішов я плачучи за водою. Набрав в шапку, та заки вернув ся, він страдалець був вже перед Богом.

Узяв я його на плечі та понїс у лїс. Відтак вернув я і маму понїс те-ж. Опісля принїс я заступ та став копати могилу, щоб христіянського тїла звірі не рвали.

Ніч була темна. Нїхто менї не перебивав. Я викопав глибоку яму на потемки, поклав трупів побіч себе, перехрестив, молитву відмовив і засипав землею. Вже сїріло на світї, як я скінчив свою роботу і прикрив могилу травою та сухим листєм...

З тяжким, закрівавленим серцем слухав Карпо сього оповіданя. З очий котили ся сльози горохом. Тепер встав з своєї лежанки, пристав до старого, став його цїлувати по руках, відтак пригорнув свою голову до його грудий і заплакав в голос. —

— Успокій ся, мій сину, каже старий. Їх мука давно вже скінчила ся, вони тепер щасливі у Бога. Жили тут по божому, любили ся, то там певну нагороду дістали. Через свою мученичу смерть, вони всї гріхи свої спокутували.

— Хиба-ж можна не плакать, слухаючи такого? та-ж се нїхто другий, як мої рідненьки батько- матїр.

— Чи ти лише того сюди приїхав з Сїчи, щоб про се довідати ся?

— Не йно того я приїхав. Я приїхав, щоби їх смерть помстити.

— Ти з лопатою на сонце йдеш. Вас лише двох, а в селї помочи ти не знайдеш...

— Менї помочи чужої не треба. Не так я пімщу ся, як би ти гадав. Моя помста буде... діявольська, гарна..

— З огнем ти іграєш ся, козаче, от гляди краще, щоб тебе в селї не було, поки на день вибереть ся.

...Рано вже в замку знати муть, що в селї є Запорожцї, а тодї вас піймають, позрубують буйні голови, а мене киями убють до смерти, що я вас невидав зараз.

— Не журись, ми зараз з відсїля поїдемо, а тепер розкажи менї далї, що пан робив з того часу, та що він тепер робить...

— Як пан вилизав ся з рани, ще лютїйший став та вже не довіряв людям і не припускав нїкого до себе близько.

Людий мучив як і перше, а перед пятнацяти роками він одружив ся.

— А дїти у нього є?

— Довго не було, аж згодом. Тепер є у них пятилїтний синок, Стась. Панї дуже добра людина, за народом обстає. Та пан її мучить, знущаєть ся, кажуть що її побиває. Вона бідна. Та вона на те не зважає, а обороняє бідних людий, як може. Коли пана нема дома, вона по селу ходить, вступає до наших хаток, людий спомагає, чим може. Та все плаче, небога, та людий просить, щоб її дитини не проклинали люди. А вони її всї страх люблять, ангелом зовуть, То справдї ангел

— Вона Ляшка?

— Либонь, що так. Вона нераз каже, що збірала ся втїкати до своїх, та її бідного народа жаль.

Ми її вірimo, бо вона не може говорити неправди.

— Вставай, Максиме, каже Карпо до свого товариша — нам пора..

— Куди-ж ви, сини мої?

— Опісля знати меш. Тепер лише поблагослови на святе дїло, батьку, хоч нерідний, та щирий...

— Що ти, Карпе, загадуєш у двійку? питає наляканий Прокіп.

— Опісля почуєш. Коли би нам не повелось, то і об тім знати меш, тоді помолись Богу за наші грішні душі.

— Та ти хоч панї не чіпай, чуєш? вона свята.

— Нї, я її пальцем не рушу, коли вона справдї у тебе така свята. У тебе друге дїло на думцї.

Старий перехрестив їх, і вони вийшли. Вивели коней і поїхали в лїс. Ще стояла глуха нїч. Максим Веретенко зачинив за ними ворота.

Заїхали в найбільшу гущавину. Як йно стало на свїт заносити ся, Карпо подав ся на край лїса, полишаючи товариша з кіньми. Він хотїв розглянути околицю, та звідси з поза комишів, що росли з сього боку в ставі, нїчого не видно. Карпо вилїз на високого дуба, і з відси побачив цїлу околицю. Зараз при лїсї зачинав ся великий став і простягав ся аж до замкового муру. На мурі стояли високі башти з гарматами в вікнах. За муром пишав ся гарний замок, вкритий мідяною бляхою та черепом.

При замку була одна висока вежа з годинником. З відси певно було видно цїлу околицю. Біля замку з одного боку росли за муром високі дерева. Їх грубі гилї перехилялись аж через мур. Став притикав до замкового муру лише з одного боку. Далї окружали замок широкі рови, в яких блищала вода. Вода в ставі була спокійна, рівна, мов зеркало.

Карпо придивив ся усьому добре, заки злїз з дерева, і пішов до коней. Та як же він счудував ся, коли не застав тут Максима, а конї стояли з позавязуваними мордами.

— Що се за причина? подумав Карпо занепокоєвий. Хиба-ж його вислїдили, та піймали? Та Максим не давби себе взяти так мов барана. У нього пістолї і шабля не аби яка. А чомуж би і коний не забрати? хиба що засїли на мене. Ну, пождемо, побачимо. Карпо порозвязував конї, і вони стали зараз обгризати галузки та скубати траву. Карпо приляг на свитї і закурив люльку.

Ждав так до полудня і вже справдї неспокійний був за свого побратима. Аж відразу почув шелест межи корчами. Він підвів ся з землї, добув пістоль і натягнув молоток.

— Чейже тобі не прийшла охота стріляти до побратима — заговорив Максим, ще заки показав ся.

Карпо дуже зрадїв.

— А ти куди блукав?

— Дороги шукав. Коли прийдеть ся втїкати, так щоб знав, в котрий бік.

— В лїсї не здибав нїкого?

— Лише одного медведя, а більш нїкого.

— А з відки ти знав, що нам втїкати прийдесь?

— Хиба-ж се та штука відгадати? Від чого-ж я козак? Чейже не гадаєш брати замок присту-

пом у двох. Ти щось иншого задумав, тай не питаю тебе. Коли буде треба, то сам скажеш...

Тепер полягали оба на землю, а Карпо став оповідати про свій замисл...

III.

Пан Овруцький почував себе у своїм замку цїлком безпечним. Він знав добре, чого від своїх хлопів сподївати ся, і тому держав себе обережно. Замок був околений водою і глибоким ровом. Сюди вели лише дві брами на против себе а замкове подвіря. Одна брама була забита; заходили лише одною желїзною, що вела по під високу башту, на якій стояли армати. На баштах сторожило наємне нїмецьке військо. У замку заведений був військовий порядок. Військом командував Нїмець — офіцир, якого звали ротмістром. Йому платив пан добре, і тому він вірно йому служив.

Вже два рази намагали гайдамаки здобувати замок, та ні разу їм не повелось. Хиба своїми трупами замкові рови загатили.

Від послїднього гайдамацького набігу пан Овруцький став ще обережнїйший. Він знав, що гайдамаки йому не вибачуть того, та що їх в околиці повно. Тому він боячись о себе не виходив з зам-

ку нїкуди. Він й досусїдів панів бояв ся навідуватись і перебував, коли не в просторих замкових покоях, то в замковім огородї. Тут йому не ставало хиба птичого молока. Усе мав, чого душа забажала.

Покої були гарненько і богато прибрані. У городї всїлякі цвіти, дерева, були й такі непривичні до нашого сонця, що їх було треба під зиму вкривати соломою. На замку жило богато веселих дворакїв, приїздили гостї і перебували тут цїлими тижнями, або й довше. До того держав пан ще італїйських музикантів та співаків. По цїлих днях та ночах лише гульня, музика, співи, театри... І ту всю громаду дармоїдів треба було заплатити, нагодувати та напоїти, і на все те мусїв достарчити засобів поневолений український хлоп своєю працею, крівавим потом.

З того, що пан Овруцький заєдно перебував в замку і нїкуди не виїздив, він розлїнивів ся дуже і потовстїв. Тілько було в нього руху, що яких дві години перед обідом проходжував ся по замковім огородї, і то все в одну пору.

Пан Овруцький любив жирно їсти та добре випити. Особливо при вечері не пропустив нїякої страви. Його кухар Француз вигадував що раз нові страви, а пан нїчого не жалував, щоби лише було що добре і богато їсти. — Такий тодї у панів звичай був. Столи мусїли вгинати ся від срібної та золотої посуди та такого множества печеного і вареного, що було-б чим у двацятеро тільки людий обдїлити, та ще би остало. Народ завмирав з голоду при тяжкій працї, а пани їли, аж животи

тріщали. Решту їла служба, останки доїдали панські собаки, тай ще лишало ся. У панів називала ся добра гостина тоді, як всї понаїдали ся до нехочу, тай ще половина лишила ся. Хто-б давав гостям тільки лише, що треба, такого прозвали би скупягою, і всї би його виминали.

Пан Овруцький наївши ся при вечері до сита, випивши вина, як усї товстяки при кінцї вечері засипляв при столї. Тодї приходили два лакеї, брали його по під руки і вели в спальню. Тут його роздягали і клали в пухову постїл, де він зараз захропів.

Гостї тим не бентежились. Вони тепер ще краще забавлялись, бенкетували аж до рана, поки їх пяних не порозносила служба до їх покоїв

Могли спати, доки воля.

За те пан Овруцький за порадою свого лїкаря вставав ранче всїх. Вправні лакеї мили його мов кабана, натирали, одягали в шовкову одежу і пан виходив зі спальнї поперед усього до замковоï каплицї, де ксьондз читав мшу.

Вже то пани побожні були. Молили ся або казали другим за себе молити ся, та ся молитва не перепиняла їм зараз знущати ся над своїми хлопами. У тім не бачили нїчого злого, бо-ж хлопа не вважали чоловіком, лише хамом, котрого Бог на те й сотворив, щоб працював на панів, вибранників божих, за яких себе вважвли пани.

По мши їв пан снїданє з жінкою і синком, а відтак виходили всї у замковий огород проходжувати ся. Туди жадних гостий не пускали. Пан

хотів тут бути сам. За ним йшов оден лякей, а малого Стася провожала вчителька Французанка.

Так було воно і того дня, коли Карпо з Максимом загадали виконати своє дїло.

Як йно стало на світ заносити ся, Карпо роздяг ся до сорочки, здіймив чоботи, підперезав ся довгим мотузом та заткнув за пояс гострого ножа. Він підкрав ся під замок, переплив рів і скрив ся під муром в корчах. Відтак закинув мотуза на звисаючу гиляку і мов кіт видрапав ся на мур. З тим мотузом пішов він дальше муром, криючись поміж галузи дерев, поки не опинив ся над самим ставом.

Тут ріс на мурі корч рябини. Карпо понавязував на мотузї ґузів, привязав один конець до корча рябини, і по нїм наче по драбинї спустив ся в низ до огороду. Тут були під муром корчі і він тут скрив ся.

Недовго тут пересидїв, як прийшло кількоро людий з мітлами замітати стежки в огородї. Карпо слухав їх розмову.

— Сьогодня либонь даремне трудимось, говорив оден — паньство невийдуть.

— Чому?

— Панї щось нездужає, а товстякови самому не схочеть ся рушатись, — розлїнивів ся мов кабан...

— Скажи ще раз так, най почує огородник, а тодї дістане ся тобі на горіхи...

— Добре кажеш — от так вихопилось...

— Сьогодня пани на польованє вибирають ся...

— Вибирали ся, та не виберуть ся, налякались...

— Чого хиба?

— Вже-ж не вовка, а гайдамаків. Каштеляновн донесли, що вчера приїздили в село якісь два чужі козаки, Запорожці либонь...

— Еге-ж! ну і що?

— То бо найбільше їх лякає, що нїхто не знає, анї звідкіля, анї пощо приїздили, анї куди дїлись. З рана перешукали гайдуки цїле село, кождїську хату, клуню, за кінським гноєм шукали, і нїчого не знайшли... Тодї каштелян велїв того дворака випарити, аби панів не лякав даремне, а панів вспокоїв... Але в страха великі очи, і вони таки боять ся.

— А як ти гадаєш: були козаки, чи не були?

— Були, каже шепотом, виїхали з лїса, вїхали в село, а опісля мов під землю запали.

— Коби Господь милосерний прислав їх, може би панів трохи приборкали, та нам би лекше жило ся...

— Мовчи! Житя тобі не миле? За таку зухвалу мову можеш повиснути.

— Правда! Спасибіг за осторогу. З болю то і язик не хоче мовчати, та все щось бовтне...

— То його прикуси... Каштелян таки мабуть звелить перешукати лїс...

— Не знать, що з ними?

— З козаками? Їх лише двох було. То либонь лише розїзд.

Головна сила десь недалеко має бути, бо двох чей же на таке зухвальство не зважили би ся. Та-ж то ціла Вкраїна знає, що в Красноставцях козацького духу не сміє бути...

— Знаєш ти що? — Я завтра тїкаю в світ за очи, вже не видержу. Тамтого тижня за один листок, що лежав на стежці, мене вибатожили — вже не видержу... Впрочім чого менї тут оставати? В мене нема нїкого...

Я круглий сирота...

— Ти дурний, Дмитре, коли-б менї так, я би давно втїк, а то жаль менї батька, я втечу, а його на смерть вбють.

Дальшу розмову перебив огородник. Вони оба стали пильно замітати. Другі люди пішли далї. Огородник став їх лаяти, чого дармують.

— Та сьогоднї і так не прийдуть сюди ясновельможні, бо, казали, що панї нездужає.

— Який ти мудрий, каже огородник, а я сам бачив, як всї йшли в замкову каплицю.

Карпо аж зрадїв, почувши таке. Коли-б панство сьогодня не прийшли, требаби тут сидїти до завтра, а ще чого лїпшого моглиби його товариша в лїсї винюхати, а тодї всьо пропало.

Тепер біля Карпа стало тихо. Робітники пішли далї. Довгенько ще сидїв Карпо не рушаючи ся, поки не почув гамір від замку. Він розхилив легонько корч і дивись на стежку, вислану білим піском. Стежка була проста і тяглась аж до замку. Туди йшли ясновельможні панство. Передом біг маленький білий, кучервяий песик, нетутешньої

породи. Карпо аж зубами заскреготів з лютости і закляв. Собачка певно його зрадить і перепинить йому доконати те, що замислив. Песик побіг геть на перед. Далї йшла якась худа панї, ведучи за руку малого хлопчика. Він був марний, блїдий, дрібний мов перце. Хлопець щебетав щось до своєї товаришки, чого Карпо не міг розуміти. Подалї за ними ступали самі ясновельможні. Панї висока і струнка, а він мов кабан. Череватий мов бочка. Живіт підперезаний богатим поясом телепавть ся за кождим шагом, то в одну то в другу сторону. Видно було, що тяжко йому було ходити: ледво перевалював ся черевач з одної ноги на другу.

Карпо немав часу їм приглядати ся, бо цїлу його увагу займала собачка. Вона прибігла в те місце скоком, несучи високо то одну то другу задню лабу і від разу занюхала Карпа. Вона стала придивляти ся цїкаво Карпови, і раз залаяла. Карпо сидїв мов закаменїлий, та пильно дививсь на неї. Песик приступив близше, осмілив ся, і став Карпа обнюхувати. Карпо блискавкою хопив її за мордочку, здавив так, що й не пікнула, і відрубав одним замахом ножа голову.

Песик не видав з себе нї одного стону. Се дїяло ся в густих корчах, і нїхто не міг його видїти. Карпо спрятав собаку поза себе і сидїв дальше, поки не надійшов сюди хлопчик з товаришкою... Мов кіт на молодого воробця кинув ся Карпо на йдучу пару і хопив хлопця під паху. Вчителька так налякалась, що занїміла зовсїм, хлопець зверещав мов не своїм голосом. Тодї то і ясновельможні

побачили, що дієть ся. Карпо скочив до муру і по мотузї видрапав ся на гору. Тепер закричала і вчителька і побігла против ясновельможних, ломлючи руки. Та вони й самі бачили, що стало ся. Панї стала бічи що сила, випереджаючи черевача, що телепав своїм животом на всї боки. Тепер опять побачили Карпа. Він босий стояв на мурі, держачи в лївій руцї вючого ся хлопця, а в правій окрівавлений собачою кровю ніж.

— Не пізнаєш мене, пане Овруцький? гукав в низ, а очи у нього вогнем блищали. Я Карпо Кожушенко, твій підданий, а тепер вольний запорожський козак.

Я син того Петра Кожуха, якого ти звелїв киями до смерти вбити. Я син тої Кожушихи, що тобі пику розцарапила, тай теж під киями згинула. Я прийшов з тобою розплатити ся за тих мучеників... Правда, пане, що я добре справив ся? Коли тобі собачки жаль, то вона там під муром без голови, а впрочім цїла. А твого синка таки не віддам.

— Гей, служба! верещав черевач... ловіть харциза, нагороду велику дам!..

Надбіг на той крик огородник з помічниками, а льокай побіг до замку людий прикликати.

— Не роби дурниць, пане, каже Карпо... я не шляхтич, дїтий вбивати не буду... А коли-б ти наважив ся мене піймати і його менї з рук видерти, то кленусь Богом, що живих нас не дістанеш... Та менї нїколи довго балакать. З тобою, пане, ми ще побачимось. А потім слові бувайте здорові!

Карпо обернув ся і шубовстьнув з високого муру в воду, держачи кріпко хлопця в руках...

Панї обомлїла. Пан дер собі волося з голови в розпуцї.

В замку настала страшна метушня. Нїхто добре не знав, що стало ся. Чути лише було вривані слова, що Стася гайдамаки вкрали...

Паню занесли обомлїлу до замку, куди згодом і пан прийшов. Гостї кинулись до зброї. Каштелян приказав сїдлати конї і ладив ся пустити погоню за злодіями.

Та ще заки зібрали ся і виїхали з замкової брами, панї отямилась, вибігла на подвірє замкове і стала їх спиняти. Вона небога толкувала усїм, що коли-б харцизів і зловили, то се певна смерть для її дитини, бо вони її живої не пустять.

Пан з першу перечив ся. Хотїв сам їхати з жовнїрами.

Він волїв бачити одинака мертвим, чим між гайдамацтвом, яке буде над його дитиною знущати ся. Тодї один з гостий пояснив, що козаки з малими дїтьми дуже нїжно поводять ся. Коли дитина жива буде, то згодом буде її можна відшукати, а так через погоню нїчого не вдїєть ся, бо козаки живої дитини не віддадуть. Можна навіть окликати добру нагороду, окуп. Так радив один бувалий шляхтич, і се помогло, бо погонї більше не посилали.

Розумієть ся, що по тій страшній пригодї про забаву нїхто не гадав, і гостї порозїздили ся, оставляючи Овруцьких в тяжкім смутку.

IV.

Пан Овруцький розіслав зараз гонців по цїлій Вкраїнї, що хто би привів йому його синка цїлого і здорового, то пан заплатить за нього тільки дукатів, скільки він заважить.

Від тепер на замку в Красноставцях усе переминило ся. Паньство не приймали гостий. На замку залягла тишина. Відправили військо, музикантів і співаків.

Служби остало лише тільки, щоб в пригодї можна оборонити ся та обслужити гармати. Пан Овруцький примарнїв, не брала ся його нї їда, нї сон, нї забава.

По цїлих днях ходив засумований мов хмара по пустих покоях, по огородї, де любив в добру погоду пересиджувати на самотї, особливо в тім місци, де счинило ся таке нещастє. Говорив мало, до нїчого не мішав ся. До себе нїкого не припускав Часами брала його страшенна лють. Тодї реготав ся, бив кулаками в стіл, або в стїну і проклинав

гайдамаків. В таку хвилю небезпечно було до нього зближати ся.

Від тої переміни Красноставчанам стало трохи лекше жити. Не було на замку тілько дармоїдів, то і видаток був менший.

Знову-ж пані Овруцька замешкала в одній комнатї замкової вежі і звідси дивилась крізь вікно цїлими днями на околицю виглядаючи, чи не верне її дитина. Тут її приносили їсти, бо сходити в низ вона не хотїла. Вона сидить було цїлими днями в вікнї та заєдно молить ся. Се нещастє вважала вона за кару, допуст божий за ті злочини, які поповнив її муж на біднім народї. Вона їх бачила, вона їх осуджувала, та не мала сили їх спинити. Тому-то благала вона своїх мужиків, щоб не проклинали її дитини. Своє нещастє приймала з покорою, молячись Богу за здоровлє своєї дитини та о щасливий її поворот.

Обіцяна паном Овруцьким нагорода не остала без наслїдків. Згодом стали на замку зголошувати ся з малими хлопцями ріжні люди. Приходили жиди, цигани, баби, приводячи з собою малих хлопцїв. —

Тодї пані з бючим серцем збігала з вежі в низ. Пан виходив зі своїх покоїв, та їх надії показували ся даремними. Вкінци панови надоїли такі ошуканства і він звелїв одного жида за брамою повісити.

Одного разу устроїли пани нагінку за гайдамаками, розбили якусь малу ватагу і піймали кіль-

кох. Пан Овруцький дізнавшись про те, запросив до себе панів, угостив їх гарно, і випросив собі пійманих гайдамаків, яких казав замкнути до льоху. Пан Овруцький від разу змінив ся. Став веселий, говіркий, наче-б з мертвих встав.

Коли йно гості розїхались, він вийшов на подвіре і приказав вивести вязнів. Страх, як вони виглядали: помучені, зголоднїлі, окрівавлені, ледве на ногах стояли. Побачивши таких, пан Овруцький зареготав ся страшно, аж усїм кров в жилах застигла. Приступив до них і став любенько, солодко розпитувати їх, звідкіля вони і чиї. В бідних людий вступила надїя. Ось трафив ся добрячий пан, що їх випросив від лютих панів, а тепер на волю пустить...

Вони йому усе розповіли по щирости та стали дякувати, та благословити...

— Я вже, мої любенькі та кохані — ха-ха-ха, продумав для вас долю, хі-хі-хі, що менї ще не так дякувати мете — заручаю вам, що будете з мене вдоволені — тай знов регочеть ся...

— Кржиштоф! сюди! кликнув пан, і перед ним зявив ся дворак, що справував колись-то на замку ремесло ката...

— Сьогодня видерти їм по три паси з плечей — ха-ха-ха, а на завтра я опять розпоряджу...

Гайдамаки оторопіли. Такого кінця вони не сподївали ся.

В тій хвилї кинули ся ни них помічники ката, поздирали з них латані сорочки, попривязували до

стовпів і стали дерти живу шкуру. Роздав ся страшенний крик.

А пан собі стоїть, узяв ся під боки і регочеть ся.

Тодї стало ся щось неожиданого. Панї Овруцька дивила ся з вікна вежі і бачила усю ту роботу не знаючи з разу, до чого воно йде. Та як побачила зненавидженого Кржиштофа коло роботи, вона не втерпіла. Збігла в низ і припала до чоловіка.

— Ти нелюде, звірюко, мало тобі кари божої? Хочеш конче стягнути гнїв божий на голову нашої дитини? Я приказую, перестань, і вели тих нещасливцїв пустити на волю...

Вона виглядала страшно. Стояла тут второплена з розпущеним волосєм. Очи вогнем сіяли. Двораки не пізнали тепер сеї покірної, плачучої панї.

Навіть кат заперестав свою роботу ждучи, що буде дальше.

Пан Овруцький йно зареготав ся та викривив лице мов сатана. Він прискочив до жінки, і штовхнув її з цїлої сили кулаком в груди.

— Ти гайдамацька душе, ти бестиє! менї приказувати будеш?

Панї Овруцька впала горілиць на землю. Служба припала її підносити. Вона лише два рази дихнула і не жива стала. Служба охнула.

А пан Овруцький відвернув ся до ката і опять зареготав ся.

— Ти, небоже, батогів хочеш, чого став?

І знову зачала ся крівава робота серед стогону, крику і проклонів.

Паню занесли до покоїв і там її нарядили. Замковий капелян став правити молебні, а пан бавив ся гайдамаками.

Що дня вигадував нові муки. Що дня виводив їх на подвіря. Їм відрубали руки й ноги, пекли горячим желїзом. Дехто не видержав, але було таких двох, що в сам день похорону звелїв їм пан повідкручувати голови.

За жінкою він нїраз не жалував і нїхто при нїм не смів за доброю панею заплакати.

По похороні зажив пан опять давним житєм. Поспрошував гостий, завів військо, музику, як було колись.

Людям здавало ся, що та прорва часу, то був лише якийсь невияснений сон. І панови здавало ся, що він той цїлий час переспав бездїльно, а тепер начав нове, пожиточне житя.

Він лучив ся з сусїднїми панами устроював нагінки за гайдамаками. В такім походї перебував нераз кілька тижнїв. В якому селї приловили Запорожців або гайдамаків, цїле село нищили, палили, людий мордували не розбираючи, старий чи молодий. Пан Овруцький поводив ся так, як пес, котрого довго держали на ланцюху, а тепер спустили.

Настали страшні часи на Вкраїнї. Хто лише міг, кидав усе і втїкав в світ за очи. Села пустїли і гинули.

Пани вважали за свою обивательську повинність, не противити ся, а то ще й помагали в нищеню своїх сїл, коли-б там придибано спільного панського ворога гайдамаку.

По кождім такім походї вертав до свого замку пан Овруцький з добичею. Привозив кождого разу по кільканацять повязаних харцизів, щоб відтак забавити ся, потїшити ся їх страшними муками. По такім походї чути було на замку страшні стони мученя людий, а кров козацька потоками плила по замковому подвірю.

На цїлу околицю близшу і дальшу наляг переполох.

Люди бояли ся голосно говорити. Пан мав усюди своїх шпіонів. Не дай Господи підслухає хто яке необачне слово, затягнуть невинного чоловіка на замок і убють киями.

Пішла проклята слава про пана Овруцького, якого звали скаженим псом по цїлій Вкраїнї. Люди постороннї обїздили милями, щоб оминути його селища.

Посторонних людий казав ловити і вішати. Та крівава робота виходила йому на здоровля. Він відмолодїв і був румяний на лици. Був веселий і любив забавити ся.

Від хвилї, як йому хопили сина, він нїколи про нього нїкому не згадував. Але видно було, що не забув про нього, бо у вільних хвилях заходив в городї замковім на те нещасливе місце, сидїв тут довгенько, брав голову між долонї і важко думав.

V.

Карпо Кожущенко скочивши з високого муру в глибокий став, зразу пішов під воду. Та зараз виплив на верх. Ножа держав в зубах, хлопця обомлїлого держав лївою рукою на своїм карку, а правою рукою плив широкими плесами до другого берега. Коли змучив ся, клав ся горілиць і плив дальше, поки не добрав ся до комишу, що ріс при другім березї від лїса, і став на ноги. Він змучив ся і важко дихав. Вийшовши на беріг, застав тут вже Максима, що держав коний на поготові.

Карпо поклав обомлїмлого хлопця на землю і став скоренько одягати ся. Взув чоботи і надяг жупан, не зважаючи на те, що сорочка була мокра. Припяв збрую і скочив на коня. За той час Максим завинув хлопця в кожух і подав його Карпови.

— Він либонь неживий...

— Живісїнький. Дихає як треба і серце бєть ся, лише води хлиснув і обомлїв. Коби лише мож-

на де небудь йоги осушити, бо то панська дитина, до такого не привик.

— За нами буде певно погоня.

— Може. Я їм сказав скачучи в воду, що ні мене ні його живим не возьмуть.

Тепер погнали чвалом. Максим їхав передом, Карпо за ним. Він часто наглядав ся до дитини. Хлопець кілька разів розплющував очи, і опять їх замкнув.

Від того трясеня на коні він закашляв ся, а відтак жбухнула з нього вода. Хлопець опять розплющив очи і заплакав, та опять попав в помороку.

Козаки гнали мов вихор. На часок лише приставали, щоб коням відпочати. Вже пішло з полудня, а лїсови кінця не було, хоч лїс з високими столїтнїми дубами рідкий був і можна було безпечно проїхати.

— Де ми тепер будемо? питає Карпо, коли пристанули.

— Сього я не знаю. Та ми їдемо до схід сонця. Тут десь буде глибока балка, густо заросла деревом і корчами.

Там сидить старий Запорожець-характерник — його Охрімом Неситим звуть, і боять ся його страх.

Він, кажуть, що з нечистою силою знаєть ся і великий знахор.

— Лїпше знати ся з чортякою, нїж з паном Овруцьким наприклад. Менї нїраз не лячно, та коби мерщій до його зимівника добрати ся.

— Ми повинні заїхати там до вечера.

— Чи ти коли у тих сторонах бував?

— Нїколи. Об тім я розвідав ся від лїсника, що недалеко села живе.

— Ти заходив до нього?

— Тодї, як ти пішов замок розглядати, я пішов розпитати за дорогою. Щасливо я його найшов не довго блукаючи.

— Може се той самий, що мене переховав?

— Куди! того давно поховали, а сей молодий ще. Зразу мене налякав ся, хапав за пістоль. Та я заговорив до него: чи ти наш чоловік, чи ти панський пес, що на доброго козака стріляти хочеш? І він освоїв ся тай говорив зі мною по людяному. „Тїкай, каже, добрий чоловіче, бо як тебе панські двораки зловлять, то голову відрубають". „Я втїчу, кажу, лише ти дорогу покажи, так щоб було де захистити ся під злу годину".

„Тут, каже, лїс рідкий бува, нїде скрити ся, та коли так добре одну днину на схід сонця прямо їхати будеш, то надибаєш безпечну балку, там хоч цїлий рік сиди. Хоч воно й не дуже там безпечно". „Чому?" питаю. „Там живе старий характерник сїчовик Охрім Неситий, — каже — небезпечно з ним стрінутись, бо з нечистою силою знаєть ся. Тобі десь так з краю часок пересидїти, щоб кінь відпочав, а відтак далї". „А чи ти його бачив? питаю. „Бачив раз, каже, та коби не довелось більше. Високий, сивий, вус в аршин, чуб теж... брови мов мітли — страшний". „А ваш пан знає про нього?" „Нї. Люди об тім мовчать. Пан звелїв би його при-

вести, а хтож би посмів братись до нього. Він, кажуть, кого хоче, то в камінь оберне, або в скотину яку небудь. Страшна у його сила. Кажуть, що вовки до нього приходять та руки йому лижуть мов пси... Не раджу тобі з ним сходити ся, на очи йому лїзти". „Ну, спасибіг тобі за добру раду, чоловіче, здоровий будь! Менї самому з таким чортом стрінути ся нїяково. Либонь не відважу ся в сей бік до схід сонця. Ти, будь ласка, покажи инпу лїпшу дорогу".

Тодї сердега став менї розповідати, що є по тім боцї лїса, а що по тім, та по усїх селищах пана Овруцького снують ся шпігуни, дуже ласі на прохожих, бо пан за кождого пійманого козака по золотому дає.

— На, що-ж ти йому таке говорив?

— А так. Коли-б дізнали ся, що я був у нього, взяли би сердегу на спитки, куди, й що, — а він міг би виговорити ся, що я поїхав к бальцї. А так скаже, що я поїхав на полудне або на північ, то туди і погоня буде...

А коби Господь допоміг до того характерника добрати ся, тодї ми і безпечні.

— Воно справдї хитро ти обдумав.

— Лїсник мене попращав, та ще й паланицю дав на дорогу. Ось тобі, Карпе, половина...

Козаки були голодні, тому паланицю зїли в мить.

За той час не злазили з коний. Конї поскубали трави і пігнали дальше.

Вже вечеріло, як побачили перед собою велику гущу дерев і корчів. Не було нїякої доріжки, лише незамітна стежка. Їхали один за другим. Вїздили в глибокий провал. По бокам що раз висше підносили ся стїни, оброслі корчами і високим деревом. А далї проваль розширювала ся і вже могли їхати побіч себе.

— Знаєш що, Карпе, нам би говорити тепер голосно хрещеною мовою, а то чого доброго так старий хрін сидить де за корчем, та ще кулю пішле на привітаня...

— Може-б лїпше гукати козацьким звичаєм...

— Або заспівати... вже так давно не співали.

І вони оба заспівали:

Гей хто в лїсї озови ся!
Та викрешем огню,
Та закурим люльку,
Не журімо ся.

Їх сильні голоси відбивали ся відгомоном по берегах балки і їм самим веселїйше стало. Хлопець прокинув ся і став розглядати ся по бокам мов у снї.

Максим отворив широко ніздрі, і став в воздусї нюхати.

— В повітрю дим чути... Десь вже недалеко чортів син сидить...

— Яке тобі дїло до чортового сина — коли тобі не подобаєть ся, так убірай ся до самого чорта,

а його синови дай спокій — гукнув на них з боку з поза скелї якийсь сильний голос.

Козаки поглянули туди. З поза скелї виходив старезний, сивий дїд з рушницею в руцї... Він був в одній сорочцї, в постолах, опрезаний мотузком. Сорочка на грудях розіпнята, без шапки.

За поясом сторчав довгий ніж.

— Здоров будь дїду, гукав Карпо, не гнївай ся, будь ласка, не хотїли тебе обидити... От так вихопило ся негарне слово, а ти вибач.

— Хто ви до біса будете?

— А вже-ж, Запорожцї. По пірю птицю пізнавай...

— Чого ви тут заблукали?

— Овва! ти бо направду сердиш ся тай в гостї не приймаєш. Та бач, нам скрутна година. Хоч не хоч, а не вступлю ся, хоч палицею бий...

— По тобі і по звичаю виджу, що ви добрі люди. Я вже давно знаю, що ви в балку мою заїхали. Та коли-б ви були не заспівали козацької пісні, то вже би й не жили. Я дуже бережусь від непроханих гостий... Ну, тепер здорові будьте, панове товариство, просимо гостий у хату.

Старий зійшов в низ, наблизив ся і руку їм подав.

Козаки позлазили з коний.

— Добичу везете? питає Охрім, показуючи на хлопця.

— Вовченя піймали та треба його уговкати. Де-ж твій зимівник, дїду?

— Ходіть, то й покажу.

Охрім пішов передом. Тут дно балки розширювало ся. Стояли тут грядки з яриною, овочеві дерева, пасїка. Тепер вдарила зза гори луна і місяць показав ся. Стало ясно і все було видно. Старий завернув в бік, відчинив малі плетені ворота і впустив туди козаків. Та в тій хвилї вискочили два великі мов вовки пси. Стали біля дїда ласити ся, а відтак обнюхали козаків і теж помахали хвостами.

— Бачу, що ви добрі, свої люди, коли мої пси на вас не гавкають... То мудра твар, зараз занюшить козацьку душу. Коли-б так сюди попав пан або жид, або татарин, так на шматки розірвали-б.

Наблизили ся до хати. Та то не була хата, а велика камінна печера, до якої старий Охрім приставив двері і в середї обхарив. Тепер ввійшли за старим в середину і він засвітив каганець.

Карпо розглядав ся. Була се простора висока печера з рівним глиняним помостом. З одного боку в стїнї видовбана піч, на якій догарував огонь. Від того блимало світло по стїнах, малюючи невиразні чудовижні взори, які то повставали, то никнули, пересувались з місця на місце.

Дим з тої печери виходив якоюсь щілиною на двір. Напротив входових дверий стояла якась щілина, заткана дошками. Були се двері до льоху. Карпо не міг при світлї гаразд розглянути ся від разу. Він держав на руках хлопця і не знав, де його дїти.

— Будь ласка, дїду, чи нема в тебе дещо зїсти, бо ми страх голодні, і для дитини би дечого.

— Зараз звару козячого молока, а для вас зараз вечера буде. — Старий пішов з каганцем поза піч до якихось дверий. Там була невеличка печера з лежанкою, вкритою кожухами. Він прикликав сюди Карпа.

— Ось тут поклади дитину та зроби біля його, що треба. Карпо поклав хлопця на лежанку і розвинув з кожуха. Хлопець був мокрий. Він вже прокинув ся, та дививсь на все з острахом, не розуміючи, що з ним робить ся.

Карпо став нїжно роздягати його до гола з мокрої одежи.

— Я тобі зараз, Остапику, одежу просушу при огнї. Поки що ти пождеш так, а коли-б тобі зимно було, то накрийсь кожухом.

— Я хочу до мого покою.

— Тут нема, дитинко твого покою, пожди до завтра...

— А коли я хочу! Занеси мене зараз до мами.

— І мами тут нема, а тепер і нїч і далеко їхати.

— Зараз до мами мене занеси, злив ся хлопець, а то я мамі поскаржу ся і батькови, а тато прикаже тебе вибити.

Хлопцеви здавало ся, що то хтось зі слуг коло його порається ся.

Карпо передав мокру одежу Максимови, щоб її просушив при огни.

За той час принїс старий Охрім кухоль теплого козячого молока.

Хлопець взяв кухоль в руки і став жадно пити молоко.

— Добре було молоко? питає старий.

— Не добре, воно смердїло. Завтра менї такого не давай.

— У мене, дитино, иншого нема...

— То завези мене зараз до мами..

— Тепер не можна, ніч, у лїсї вовки бувають Могли би тебе зїсти.

— Пожди, я пожалуюсь батькови, то тебе на палю прикаже надїти, або повісити, на що ти мене брав, ти хаме!

— А ти вже бачив, як хамів вішають або на паль надягають?

— Бачив. Мама мене не хотїла пустити, а тато таки узяв і казав дивити ся, хоч мама плакала...

— Ну, синку, з тебе люди будуть, та поки ти нас повісити звелиш, то ще трохи почекаємо, а ти проспи ся.

Хлопець почав плакати. Його одягли в просушену одежину і поклали спати. Він довго ще хлипав, поки не заснув утомлений.

Старий узяв каганець і вийшов до першої печери. Він поставив на столї борщу з рибою, паланицю, меду...

По вечері вийшли па двір. Ніч була прегарна. На блакитному небі світив великий місяць. Усюди було тихо, лише соловейко в садку аж заходив ся,

так виспівував. В воздусї пахло від розцвилої садовини, що мов снїгом вкрила ся білим цвітом. Дерева кидали дивовижні тїни на мураву.

Чарівна українська ніч.

Старий виніс кілька кожухів і розіслав на земли під розкішною черешнею.

— А то з нас козаки! скрикнув Карпо, а деж наші коні?

— Не журись кіньми, їм добре і безпечно. Он там пасуть ся на левадї поприпинані.

— А не буває тут часом вовк?

— Буває і вовк, та в мене славні собаки. Здалека його занюшать та розірвуть на куски. Сїдайте ось тут, коли не голодні, та розкажіть менї, звідкіля ви і куди їдете?

Карпо став розказувати старому про всьо, що ми вже знаємо...

Дїд Охрім вислухав все, покурюючи люльку, та каже:

— На пана Овруцького треба би нашого Кривоноса. Той нїколи з порожними руками не відходив. Ех! набрали ми тих всїляких замків панських, набрали, а що панів та жидів налущили, то й не перелїчиш.

— Хиба ти, дїду, Кривоноса знав?

— Чи я знав? я з ним у ві всїх походах був, тай його славну смерть бачив ось тими очима, що на тебе дивлю ся.

— А хиба ти такий старий?

— А як ти гадаєш?

— Шістьдесять либонь...

— Додай ще двацять, то як раз буде мій вік...

— Вісїмдесять лїт? закликав здивовано Максим...

— Так, так, синку. Як покійний Хмель втїк на Запороже, то я вже козаком на Сїчи був. От так як би я його тепер бачив, як стоїть на сїчовім майданї перед цїлим товариством і плаче, жалуєть ся: „Я, каже, старий козак запорозької Сїчи, поможіть, братїки“...

Пішло козацтво з ним, пішов і я. Запорожцїв наче-б огнем підпалив. Було завзятє. Жовті Води, Корсунь... гей, гей, Боже святий! Гомонїла слава козацька. Ляшків панів, жидову та єзуїтів гнали мов череду... Потому пішли загони по всїй Вкраїнї. Я ходив з Кривоносом. То був козак! Як світ світом, такого не було і не буде. Лицар був. Нїчого не було, чого-б він злякав ся. А вже на Ляхів страх завзятий був. А жидів мотлошив, що аж рука омлївала. Козацтво йшло за ним, як нетлї за світлом. Часи, часи славні, де ви подїлись? За Хмельом станув цїлий народ. В кого лише здорові руки та ноги, кидав все та біг до батька Хмельницького. То була сила. Ми могли і без татарської підмоги розмести цїлу Польщу. Нераз говорив славний полковник Богун, щоб позбути ся Татарів та самим кінчати. Хмель не зважив ся на те, хоч знав, що Татарва його вже кілька разів зрадила. Не послухали Богуна. Аж прийшло Берестечко.

— Ти, дїду, був і під Берестечком?

— І там був. Я виратував ся чудом божим. Три днї болотом йшов, комишами. Не гадав я вийти живим. —

— Так славно зачало ся, а що з того? востхнув Карпо.

— Така воля божа. Допуст за наші гріхи.. так, так. Хмельницький славний козак був, розумний ватажок, та він не доріс до того, щоби Вкраїну поставити самостійною... Як би вам це сказати? Вилетїв на гору орлом, а злїз у низ жабою, бо голова йому закрутилась від такої висоти. А лїзучи в низ, потручав тих, що йому помогли в гору вилетїти...

— Як се?

— Ось як: цїлий український народ станув за ним одною душею, бо всїм було зле від панів, а найгірше мужикам. Ті мужики невольники стали від разу лицарями, та ще й якими. А Хмельницький заманюючи мужиків до себе обіцював все, а зараз в зборівських пунктах забув за чернь, за мужиків, а про самих козаків дбав. А чого не можна було під Зборовом доконати? Я на те все дивив ся. Ми так зімняли Польщу цїлу в одній жмени, що йно потисни раз рукою, і слїду по них не лишить ся. А тут Хмельницький гукає: згода, згода! та ще булавою завзятців одганяє, короля заступає. Пишуть пункта, та так, наче-б мужиків на світї не було, а саме козацтво...

— Говорять, що се стало ся по волї кримськово хана. Він загрозив, що коли козаки не вгамують ся, то він Польщі помагати ме.

— Начхать було на хана і на цїлу орду. У нас таке було завзятє, що з татарів одна лаба не вийшла би жива. Кажу вам: Ляшня вже конала під нашими шаблями. Ще пів години, а було-б їм усїм капут. Кажуть, що Богун аж плакав перед гетьманом, просив, щоб не переставати.

— Чого-ж Богун не доконав сього сам? Його-ж були би козаки послухали.

— Він лицар був. Не хотїв заводити в армії розєднаня. Він хоч не згоджував ся з тим, що робив Хмельницький, а остав йому вірним аж до смерти. То щира була душа... Хмельницький відцурав ся черни, простого народа. Народ перестав йому вірити, та від того усьо пішло шкереберть... Хмельницький тяжкий гріх взяв на душу, по волї, чи по неволї... Слухайте, хлопцї, мого старого розуму, тяміть, що без народа або проти народа нїчогісїнько не доконаєть ся. А з народом однодушно можна гори перевалювати. Тямте, як гарно йшло Хмельницькому, коли народ йшов за ним, а як пішло йому з Петрового дня, коли народ від нього відскочив... Аж до того прийшло, що народ, проклинав його: „бодай тебе, пане Хмельницький, перша куля не минула...“

— Давно ти, дїду, від козаків пішов та в тій глуші засїв?

— Трицять лїт буде, як тут живу самітно.

— Від тебе не одно би почув, не одного навчив ся...

— Може. Тепер спіть здорові. Ще й завтра день буде, то розкажу дещо. Мене теж сон морочить.

Не треба було сього козакам два рази казати. Вони були здорожені і на силу відганяли сон. Місяць скрив ся за лїс. В балцї стемнїло. Соловейко затих. Десь високо в скелї відозвалась сова. Чути було, як конї хрупали траву.

VI.

Вже сонце вийшло високо на небі, а козаки ще спали.

Дїд Охрім давно вже зварив для гостий снїданє, обійшов своє господарство, був в пасїцї, коний напоїв, до хлопця навідував ся, а вони спали мов вбиті.

Їм спало ся дуже добре. Під черешнею сонце їх не пекло.

В воздусї було тихо, без вітру, повітря дрїжало до сонця. Бжоли бренїли на деревах, збираючи мід. У такому то і вік проспати можна. Старий воркотїв невдоволений: нїнащо козацтво звело ся, сплюхи тай годї, — а далї не втерпів, тай гукнув їм над головою:

— Ану, панове товариство, вставайте, пани йдуть.

Карпо з Максимом схопились від разу на ноги.

— Які пани? питають заспані.

— Егеж! от налякав... та я так жартував лише, аби скорше прокинулись. Чорт панів має, з відкіля їм тут взати ся, — а поки що вмийте ся та снїдати ходїть.

Охрім повів їх недалеко своєї оселї. Тут плило зі скали чисте як криштал жерело і спливало до великого камяного басейну, з відки відпливало малим потічком в долину. Над потічком стояла якась невеличка будівля.

Козаки мили ся студеною водою, любуючись її холодом.

— Гарна в тебе вода, дїду...

— Без цего я би тут години не всидїв. Та воно, нїде правди дїти, такої балки на цїлій Вкраїнї другої нема...

— А се що за будівля така?

— Млиночок поставив.

— І млиночок? дивував ся Карпо...

— Хиба-ж на базар за борошном піду?

— А зерна з відкіля береш?

— Землю орю тай збираю, що Бог вродить...

Звідси пішли ід домівцї. По дорозї стрінули в загородї цїле стадо курий.

— Та ти, дїду, справдї хазяїн не аби який.

— Побачиш ще дещо.

Старий винїс їм снїданє під черешню. Варене молоко, мід в мищинї, паланицю, печене мясо.

— Менї би до панятка подивити ся.

— Я дививсь, він ще спить.

— Чи не забогато того спаня?

— Нїчого, хай виспить ся гаразд. Тепер ходїть, покажу вам моє хазяйство.

І повів своїх гостий по левадї. Зараз з лївої сторони від печери була друга, ще просторійша. Тут була стайна на кози, два волики і корову. Тепер не було тут нїчого. Товар пас ся в окремій загородї. Вхід до тої печери заложений був корчами так, що не видно було нїчого. Трохи понизше стояв гарний садок. Кожде дерево пишаєть ся ся до сонця, облїплене цвітом. В садку стоять рядком улиї. На деревах бренять бжоли. З другого боку йдуть огорожі на товар. Вони пересувають ся з місця не місце, поки не випасуть трави. На самій серединї балки грядки з всїлякою яриною. Капуста, буряки, морква, а кавуни так і вилискують ся до сонця. А ще дальше загони пшениці, ячменю, гречки та проса...

Козаки не можуть вийти з дива...

— Ти тут сам, дїду?

— Тепер не сам, гостий маю.

За ними ступали крок за кроком два великі пси. —

— І ти, дїду, не боїш ся сам?

— Хиба-ж я сам? Ось бачиш, мої товариші, мої вірні слуги, каже показуючи на пси. Ану, коли-б мене хто рушив.

За той час хлопчина прокинув ся і вийшов аж на двір. Він стояв перед печерою і протирав заспані очи. Сонце його разило.

— Остапику, гей! гукнув Карпо, — ходи сюди, сину...

— Я хочу до замку.

— Хиба-ж тобі зле тут? питає дїд. Ходи зі мною, щось тобі покажу. Він взяв хлопця за руку і повів до товару.

Тут було маленьке, біле мов снїг кізлятко.

— Що се таке? питає хлопець цїкаво.

— Кізлятко. Я тобі його подарую, візьми собі...

Хлопець дуже зрадїв. Узяв кізлятко на руки і понїс. Воно забекало. Прийшла стара коза, понюхала і стала опять скубати траву.

— Тобі певно їсти хочеть ся?

— Хочеть ся.

— Ну, ходи, і кізлятко собі возьми, воно вже твоє.

Хлопець таскав кізлятко, аж засапав ся. Старий винїс йому молока і кусок паланицї. Хлопець так був занятий кізлятком, що і на їду не дуже то зважав. А далї наставив кухоль кізлятю. Воно встромило свій писочок до кухля і стало пити молоко.

Се страх хлопцеви подобало ся. Він став тїшити ся, сміяти ся.

Козаки дивились на се і всміхали ся теж.

— Дай кухоль, я тобі ще принесу, а то голодний будеш.

Старий принїс ще молока. Хлопець випив трохи, а решту дав кізлятю. Тепер воно бігло за ним мов песик, а хлопець радїв. — Повів його відтак до млинка, і пустив на його воду. І се хлопцю дуже подобало ся.

— Гарне се? питає дїд.

— Дуже гарне, я такого ще не бачив...

— Коли будеш чемний, то будемо оба молоти борошно.

— Яке борошно?

— А таке, що з його паланиці печуть, бублики.

Тепер хлопець не відривав ся від дїда...

— Як тебе, дїду, звати? питає.

— Зови мене, синку, дїдом Охрімом...

— А ти мене зви паном Станїславом Овруцьким.

— Фе! так погано. Я тебе таки звати буду Остапом, це краще. Ти, бачиш, ще не пан, бо пани великі, а ти малий. Підростеш, тодї друге дїло... Тепер ходи до пасїки.

Усе те було для такого панятка невидальщина. Хлопець був дуже цїкавий. Тут бачив усе нове, всьо його цїкавило.

А старий Охрім мов печалива нянька говорив з ним, пояснював. До полудня геть заприязнили ся з собою. І мами не згадував.

Тимчасом козаки пішли до печери. Вона була простора і на причуд ясна. Через вікно, видовбане в передній стїнї, влїтали сюди цїлі снопи соняшних промінїв. На лївій стїнї висїла богата турецька і польська збруя, довгі рушниці, вибивані золотом, дорогі пістолї, шаблї, атаґани. Усе те зложене в порядку, завішене на жердках, прибитих до стїни. Уся стїна вкрита турецькими килимами. В одній великій щілинї в тій стїнї висїла богата одежа. Аксамітні контуші, шовкові жупани, пояси, чоботи сапянцї. А над збруєю стояла довга полиця, заставлена

золотою та срібною посудиною. Срібні михайлики, тарілки, збанки на мід...

Наші козаки оглядали все цїкаво та дивувались таким богацтвам в тій печері.

Заглянули і до спальні старого. Не було тут нїчого незвичайного. Проста лежанка з дощок, вкрита кожухами; над тим висїла рушниця, проста з витертим ложем, порохівниця, мішок з кулями, довгий гострий нїж та два пістолї і ікона Богородиці в золочених рамах. —

Козаки перехрестили ся, а далї поглянули на себе і відразу подумали собі: „говорять, що старий з чортом руку держить, а у його ікона христіянська".

Старий зіставив хлопця з козою на дворі і взяв ся варити обід.

Козаки вийшли на двір теж і приблизили ся до хлопця. Він держав козлятко за шию і щось до його говорив.

— Що-ж, Остапе, добре тобі тут? питає Карпо.

— Добре. Воно так молоко пє з кухлика мов песик.

— Воно краще песика, бо не кусає... А може би ти менї його подарував? дрочив ся Карпо.

— Не дам. Попроси дїда Охріма, він тобі дасть инше. Там ще кількоро є.

— А ти любиш дїда Охріма?

— Люблю. Він повбіцяв навчити мене стрілять медведя.

— А мене любиш?

— Тебе нї. Нащо ти мене забрав від мами? Я хочу до мами,— і хлопець став плакати...

Зачув се дїд Охрім:

— Остапе, ану ходи до мене, щось тобі покажу. Хлопець побіг митю до печери... Дїд Охрім став його забавляти та заговорювати.

— Треба буде його тут оставити, каже Карпо до Максима. Здаєть ся, кращого місця не буде. Візьму його звідтїля, як підросте та зовсїм забуде про колишнє.

— Я теж так гадаю. Тут і безпечно буде. Я справдї не знаю безпечнїйшого місця. Воно неприступне, а ще народ вважає старого за характерника і чортового кума.

— Я справдї не вгадаю, в котрий бік йти, щоб з відсїля вийти. Якийсь справдї зачарований кут. Сьогодня поговорю з дїдом. В мене троха червінців в сїдлї, то лишу йому на початок.

— Цїкаво знати, хто він є? Розумна людина, нїчого казати. Як він тут гарно загосподарив ся. Усьо має, чого душа забажа. Таких зимівників на цїлій Вкраїнї либонь нема.

— Про всьо розпитаємо полїтично, то може і довідаємо ся чого. — Козаки полягали під черешнею на кожухах.

Вийшов до них старий, ведучи за руку Остапа. Він щось говорив і сміяв ся з втїхи.

— Я тобі, синку, постоли зроблю, такі маленькі. В тих чобітках тїсно тобі ходити, а босому

небезпечно. Тут гадюки трафляють ся; а вони кусають так, що вмерти можна.

— А які ті гадюки?

— Пожди, колись покажу. Вони такі мов мотузки, повзуть по земли так скоро, що йно оком мигнеш. Та я тут маю такого, що їх ловить.

Старий став якось дивно свистати крізь зуби. Згодом вийшов з корчів борсук. Він саме держав в зубах гадюку, що вила ся довкола його карку і кусала завзято його грубу шерсть.

— Ось бачиш. Се борсук, звір дикий, та я його освоїв і він тепер менї в пригодї стає, бо гадюки ловить.

— А гадюки його не кусають?

— Кусають, та йому се не шкодить, так йому Бог дав.

Тимчасом борсук перекусив гадюку на двоє. Розкушені кусні стали скакати, вити ся. Голова підскакувала високо. Борсук брав одну часть за другою і схрупотав смачно. Відтак присїв на земли і дивив ся Охрімови в очи.

— Пожди, голубе, молока дам. Ти заслужив на се. Старий винїс в мищинцї молоко і подав борсукови.

— А можна його погладити? питає хлопець.

— Тобі не можна. Він тебе ще не знає, то вкусив би.

— Той дїд то справдї якийсь знахор, говорив Максим Карпови. — Гляди, які чудасії виправляє.

— Ми ще побачимо, як він чортяку за роги поїти поведе... сміяв ся Карпо...

— А ходіть обідати! гукав Охрім.

Прийшли в печеру. На столі понаставляв Охрім такої всячини, що на десяток людий вистало би. З миски парував смачний борщ з свинячим мясом, була смажена риба, печена дичина, медівник, хліб і великий збанок доброго меду.

Посідали за стіл, старий відмовив молитву перехрестив тричі страви.

— Тепер їжте на здоровля і беріть, що завгодно — я припрошувати не буду.

Малого узяв на коліна і дав йому срібну ложку. Хлопцеви дуже смакували ті страви. Не треба було й козаків дуже припрошувати.

Вони їли, аж за вухами тріщало.

По обіді пішов старий за своїм ділом. Хлопчина побіг за ним, а з заду бігло козлятко і два невідступні товариші — пси.

Козаки полягали під черешнею з люльками, поки не задрімали.

По вечері полягали опять під черешнею на траві. На колінах старого Охріма приляг хлопчина. Він не хотів йти спати у печеру. Старий постелив йому кожух овечий, а другим його прикрив. Хлопець узяв козлятко за шию і так заснув.

— Слухай дїду, каже Карпо. Ти справно вмієш з дїтьми поводити ся. Чи ти-б не подержав при собі отсе хлопя, поки не підросте трохи? Бо справдї не знаю, де його дїнути, а з дитиною менї нїяково возити ся.

— А ти як гадав? Я би тобі його навіть не віддав тепер, — то ще дитина, заморила би ся. Не

першина менї дїтий ховати, хоч своїх не мав нїколи. Виховав я їх богато сиріток козацьких, поки на Сїч не виправив. Нераз до мене навідують ся ті, що живі остали...

— В мене трохи червінців є, то дам на початок..

— Дурний ти, козаче, з твоїми червінцями. У мене є їх більше, чим ти думаєш. За червінцї я тобі нїчого не зроблю, а зроблю все за добре слово. Я те хлопя полюбив. Воно здаєть ся не в тата, а в маму вдало ся, по тім всїм судячи, що ти менї говорив... Я його виховаю на славного козака, вихованю в страсї господнім, та ще і грамоти навчу...

— Грамоти? то ти, дїду, письменний чоловік? говорив зачудовано Карпо...

— А хиба ти гадав, що письменні в постолах не ходять тай в печерах не живуть? Ей, небоже, було колись зі мною инакше. Я в Київі вчив ся в бурсї побував. Здорово мене били тай добре вчили, поки з бурси не втїк...

— Не смію тебе питати про твою історію, бо це не по козацьки, але вона дуже мабуть цїкава...

— Як ти менї про себе розказав, то слїд менї оповісти дещо із мого житя. Коли цїкаві, то послухайте. Та хай перше люльку закурю.

І знову світив ясний місяць на небі. Була повня. Хто такої лїтньої ночи не бачив, то хоч як описуй, малюй, а все не так вийде, як воно було справдї.

Старий Охрім набив люльку тютюном, закурив і так став розказувати.

— Мій батько попом був в селї Ольшаницї на Волинї. Тяжко нам жило ся тодї усїм православним. Не минала панщина й мого батька, хоч він у рясї ходив. Гидко про се розказувати. Нас було двох синів у батька.

Раз якось прийшли до нас на постій кварцяні жовнїри. Попили ся, та давай задирати ся. Батькови осмалили бороду, а коли мама за ним вступила ся, то один кварцяник так її штовхнув у груди прикладом рушницї, що вбив на смерть. Мій старший братчик Петрусь вступаючи ся за батьком вчепив ся зубами його руки. Тодї його кварцяник заїхав по головцї пістолем, що аж мозок вискочив... Ну, а я на се дививсь з за печи, тай плакати бояв ся. Опісля нїчого було менї в дома робити. Батько відвіз мене в Київ до своєї сестри, що жила за одним міщанином на Подолї. Звідсїля мене в школу посилали. Батько частенько до мене навідував ся. Я перейшов відтак у висшу школу, вчив ся добре. Побував я там чотири роки. Батько хотїв бачити мене попом. Та не діждав того, бо вмер. Тодї менї геть відхотїло ся попівського хлїба. Я покинув школу тай вийшов з бурси, щоб нїколи сюди не вернути. Я здибав на базарі купку Запорожцїв тай пристав до них. Що-ж вам казати, як воно на Запорожу, коли ви самі здорові знаєте. Там дуже поважають науку, та хто там освітою величаєть ся, такого не люблять, чваньком називають. Навчив ся воєнного ремесла, у походи з Запорожцями ходив, у Криму був, аж поки не счинила ся пригода, про

яку я вам вже розказував. Приїхав на Сїч Хмельницький і козацтво усе заворушилось. Пішов і я. Був я у всїх походах, держав ся Хмельницького аж до його смерти. Гадав і далї йти за його думкою, поки у козацтві був який порядок. А то стали гетьмани зміняти ся, бувало і по двох, трьох відразу. То той дурний Юрась, котрому свинопасом бути, не то гетьманом, то Виговський, то Брюховецький, чура, наймит Хмельницького, якому Москва помагала. Повстали брат на брата, заводила киріню з одного боку Москва, з другого Польща. Дивлюсь на все те, тай плачу над недолею Вкраїни: на що і за що пролито тільки козацької крови? Був я не постійний козак, а все ж таки не було в мене такої вдачі, щоб я за дїло взяв ся. Були кращі від мене голови, та нїчого не вдїяли, не здужали зєднати гетьманцїв в одно тїло з Запорожем...

І я плюнув на всьо, покинув козаків, не пристав до нїкого, а пустив ся навманя, пригожого місця шукати для себе. Щасливо я знайшов отсю балку, перевіз сюди свою мізерію і живу тут вже трицять лїть. Менї тут добре. Усе маю, чого менї треба, а те все роблю своїми руками, сам. Нїхто мене не зачіпає. Зловили мене раз в лїсї пани, як за гайдамаками ганялись. Тодї я до них по латинськи заговорив, а вони йно баньки витріщили. Ти, кажуть, шляхтич, ходи з нами. Тодї я до них: пустїть мене, люди добрі, хочу жити так, як менї вподобаєть ся. Ся латина мене спасла, а то були-б повісили. Вони знають, що я тут живу, та не займають мене. А мужики держать мене за великого

чарівника, знахора, характерника, і боять ся мене. Нехай буде і так, я їх не чіпаю, з людьми не живу, хиба возьму, коли трафить ся, яку сироту та в люди виведу.

— Від чого-ж тебе знахором та характерником прозвали?

— А от від чого. Я зїля знаю та людям помагаю. Вони часом, як біда притисне, заходять до мене за порадою. До того в мене кіт чорний є, а се вже, кажуть, непремінно чорт. Кота я мушу держати, бо мишва усю мізерію би менї рознесла. А чорний кіт лїпший чим білий, бо в ночи його миш не добача.

— Так ти, дїду, лишиш у себе мого хлопця?

— А вже-ж, коли казав, то і лишу. Та ти казав менї вчера, що хлопця захопив, щоб пімстити ся за батька. Чи така твоя уся месть буде?

— Ти ще не догадуєш ся? Хочу його виховати на завзятого козака, а відтак його пущу на панів. Подумай: освоєне вовченя на вовків пустити...

— І се менї добре знати. Значить, має вийти козак завзятець. Значить, треба йому змалку отворити очи на ті кривди, яких український нарід від них зазнає.

— І виробити в нїм характерність, щоб нїколи від козацтва не відскочив за жадні скарби світа, хоч би і дізнав ся, з якого гнїзда він птица...

— Тебе я добре зрозумів, тай так робити буду...

— Та ще одно слово, дїду. За кілька лїт, коли не загину, я навідаюсь до тебе... Коли-б я хлоп-

ця не заабстав, о коли-б я довідав ся, що ти віддав його панам,.. тоді, дїду, не прогнївись, але я на нїчого зважати не буду, нї на твій вік, нї на характерство. Я козак, зневаги не дарую, а се була-б зневага для мене.

— Ми ще з собою дїла не покінчили. Розуміють ся, що я тобі заприсягну на хрест святий, що умови додержу, присягну, ще заки відїдеш. А присяга для мене велика річ, бо я одною ногою вже на тім світї, і вже не було би коли такого тяжкого гріха спокутувати.

— Нї, дїду, тобі я повірю на слово, козацьке слово...

— Ось моя рука.

— Ми завтра поїдемо.

— Чого вам так спішно? посидьте трохи, відпочиньте, відживіть ся трохи, а то висохли мов хорти.

— Таки, дїду, поїдемо. Колись може й вернемо. А коли-б нам прийшла скрутна година і не було де сховати ся, тодї приїдемо, хоч палицею гони. А тепер ми тобі лише заваджаємо, та робити не даємо.

— Коли вам о роботу ходить, так добре. Аби ви даремно хлїба не їли, то скосїть менї леваду...

— Коли так, то лишаємо ся, та відробимо тобі дїду... правда Максиме?

— Охотно... хиба-ж ми косити не знаємо?

— Ну, добре, гості мої, тепер я вам на бандурі заграю... Старий пішов до своєї печери, виніс

з відтам бандуру і став грати. Відтак заспівав ще сильним голосом козацьку думу про Богдана Хмельницького.

Козаки слухали уважно. Серед тої лїтньої вкраїнської ночи, при яснім світлї місяця, вони були наче-б зачаровані. Все те, про що в душі говорило ся, вони наче-б бачили тепер на власні очи...

Старий вдарив ще кілька акордів і перестав.

— Знаєш, дїду, як ти співав, менї здавало ся, що я всїх тих лицарів ось тут в твоїй балцї бачу.

— Говори здоров. Я такими привидами живу Вийду сюди нічю, сяду під отсею черешнею, молитву читаю, а далї задумаю ся і бачу усїх моїх товаришів, бачу і незабутого полковника Кривоноса, розмовляю з ним, радїю, молодїю. Нераз тріває так, поки півень не заспіває, а тодї я зі сну прокидаю ся тай засипляю вже направду... З тими привидами я дуже щасливий, менї від того лїт убуває...

Козаки додержали слова, скосили леваду, згромадили сїно і в копицї склали. Нарубали дров, робили порядки біля оселї та старали ся як найбільше зробити...

— А тепер відпочиньте кілька днїв по працї...

— Нї, дїду, вибачай, таки завтра поїдемо, лише дорогу покажи, бо на Красноставцї, значить тою самою дорогою, вертати нам не хочеть ся...

— Не бійте ся, покажу вам иншу дорогу.

За той час балакали кождого вечера під черешнею і слухали оповіданя старого Охріма про козацьку давнину.

Слїдуючого дня рано осїдлали коний і були готові до дороги.

Охрім надавав їм харчів цїлий мішок. Паланиць, ковбас, вудженого мяса, риби сушеної, сушених слив та яблок, до того ще боклак меду.

Остап ще спав. Карпо нахилив ся над ним, поцїлував нїжно в головку і перехрестив. Охрім приказав одному псу лишити ся при дитинї, а другого узяв з собою. Дїд йшов вперед, а козаки йшли за ним, ведучи коний за поводи. Йшли малою стежкою понад потічком, що вив ся поміж корчами високої лїщини. Натрафили на невеликий ставок. Вода була чиста така, що можна було пісок на днї почислити.

В ставку іграли ся до сонця рити: карасї, пструги, плотицї.

— То в тебе, дїду, і ставок є?

— А хиба-ж я рибу з моря привожу?

— А не можна би так скупати ся?

— Купайтесь на здоровля.

Козаки пустили коний, пороздягались митю і шубовснули в воду. Вода була свіжа. Козаки немогли нею налюбувати ся, і вилазити їм не хотїло ся, поки добре не змерзли.

— Сей ставок я сам зладив. Загатив греблею воду, і готовий ставок.

Одяглись і пішли далї. В другому місцї між корчами стрінули невелику калабаньку води...

— Опять жерело...

— А ну, напий ся.

Карпо зачер води пригорщею і понїс до губи. Вода була солена.

— Тут, дїду, справдї рай, усього маєш доволї...

— Богу дяковати.

— Кому ти все те зіставиш? питає Карпо.

— Кому-ж би? Людям. Коли геть постарію, то приймака возьму. Може одного з тих, що їх виховав, а може кого небудь...

Зайшли під високу високу гору. З неї виставали каменї-великани, між якими росли густо корчі калини, дикої рожі та тернини. Долом росла висока лїщина.

Старий розхилив корчі понад потічком. Козаки пішли з кіньми за ним, аж зайшли в печеру куди плив потічок. В печері було темно, хоч око виколи. Йшли навманя в водї потока, що журчав по камінчиках. Довго так йшли, не кажучи нї слова, а все в низ.

— Чи не ведеш ти нас, дїду, у пекло?

Старий не відповів нїчого, аж побачили з далека сьвітло дня, яке що раз більшало. Коли прийшли на край, сонце зже зійшло високо. Вони мимохіть позатикали очи долонями. З того боку сходило сонце і ослїплювало своїми яркими промінями.

— Чи втрафили би сюди до мене?...

— Господь з тобою! Хто-б того сподївав ся, хто би туди відважив ся зайти!

— Ся ріка, то Інгул, а решту порадьте собі самі, бо менї пора вертати. Щаслива дорога!

Охрім вернув ся назад в печеру, а за ним почалапав в водї його вірний пес.

— Ото чудасія! каже Максим до Карпа...

VII.

Як старий вернув до своєї оселї, то вже було близь полудня. Сонце стояло вже високо і дуже жарило. Охрім почув здалека плач дитини, який в розпуцї бігав і кликав дїда.

— Остапику, не плач дитино, я тут зараз прийду.

Хлопець пустив ся бігти на його голос. Біля його біг пес, а з заду бігло біле козлятко, мекаючи.

Хлопець побачивши дїда дуже зрадїв, прибіг до його і припав до його руки.

— Куди ти, дїду, ходив? Я прокинув ся зі сну, а тебе не було. — Шукав усюди, і в садку і в пасїцї і на левадї і в стайнї. Я налякав ся і плакав..

— Не ладно, дитино моя, лякати ся і плакати. Усюди є Бог, котрий нас хоронить... Чи ти вмієш молити ся?

— Вмію, мене ксьондз вчив, замковий капелян...

— Ну ладно, я такої молитви не вмію, але я тебе навчу своєї, козацької...

— А коли поїдемо до мами? спитав хлопець.

— Поїдемо, але перше виберемо мід та завеземо мамі, зберемо яблок, груш, — треба мамі гостинця привезти...

— То вибираймо мід сьогодня, а завтра поїдемо...

— Бжоли ще не наробили меду, бо ще їм не пора...

Від тепер настало для Охріма нове житя. Мав до кого говорити. Хлопець ходив усюди з ним. Мами вже не згадував. За козаками раз лише спитав, де вони дїли ся. Охрім пояснював, що вони поїхали на Сїч, і став його дитинячому розумови пояснювати, що то Сїч, хто суть козаки, і чого вони на світї хочуть.

Від того поволи, капля за каплею, змінював ся хлопцеви світогляд. Він переконав ся, що козаки то не такі люди, що їх би всїх вішати та на палю саджати...

Охрім розказував йому, звідки козаки взялись, говорив про Татар та Турків, як вони Вкраїну набігали, людий в ясир брали, мучили, як козаки відбивали невольників, били ся з Татарвою, з Турками... Хлопець вслухував ся в те оповіданє, жалїв над недолею невольників.

А далї став йому розказувати про панів, що також людий мучили, гнобили...

Хлопець пригадував собі те, що в своїм дитиньстві бачив на замку у свого батька. Він бачив як людий гнобили, мучили, на палю саджали. Тодї він не розумів защо. Йому казали, що се мужики хами, що їм так і треба. Та нагадав собі і те, як мама нераз просила за тими хамами батька, як батько гримав на маму і реготав ся, як він того реготу лякав ся дуже, а мама плакала, і він її жалїв. Все те нагадував собі тепер став переконувати ся, що тим людям робили кривду, що так не повинно бути.

Цїле лїто спав хлопець на свіжому повітрю, купав ся в ставку, бігав, живив ся простими, невиглавими стравами. Від того зовсїм перемінив ся. З колишнього блїдого мов віск хлопчини вирастав здоровий, румяний хлопець з огорілим лицем.

Минуло лїто, настала осїнь. Старий мав роботи від раня до ночи. Ховав пнї з бжолами, збирав овочі, молов зерно на борошно, квасив капусту, приготовляв ся до зими. Його комора наповняла ся припасами.

Настала зима. Цїла балка вкрила ся снїгом, що блищав до сонця, мов діяменти. Охрім зладив Остапови овечу кожушину і вшив шапку, чим хлопець дуже тїшив ся. Тепер годї було вже спати на дворі. В своїй печері зладив Остапови лежанку з сухого моху. Хлопець не міг розлучити ся з своєю козою. Вона цїлий день бігала за ним, а на ніч лягала біля нього спати. Старий ходив в відповідну пору на польованє в лїс і брав з собою Остапа. Вилазили тодї на беріг балки. Згодом став його

привчати до стрільби і подарував йому одну малу легоньку.

Хлопець серед такої невидальщини забув згодом на своє гнїздо. Навчив ся вкраїнської молитви. Старий вчив його грамоти з старого часослова. Хлопець був дуже понятливий, і до року вже читав старому з книжки.

Минуло так пять лїт. Старого вже виручав Остап в хазяйстві. Він виріс, був дужий, відважний й незле стріляв. Він був правою рукою дїда, котрий став занемагати. Дихавиця його мучила. Зимою не міг по ночах стати. Старий прочував свій конець. Не жаль йому було вмирати, та одна думка його непокоїла: коли він замкне очи, що з хлопцем станеть ся?

На се хотїв він його приготовити...

— Ти тямиш, синку, тих двох козаків, що тут одного разу були?

— Трохи тямлю. Я десь з ними їздив, чи щось... так як би в снї тямлю.

— Один з тих козаків, що зветь ся Карпо Кожух, то твій тато.

— Не вже-ж?

— Так, синку. Він коли не загинув, то навідаєть ся до тебе... бо бачиш, дитино, менї далї вмірати треба...

— Хиба-ж справдї так? налякав ся Остап... а що-ж я без тебе робити му?

— То-ж то я хочу тобі то сказати... Як я вже перестану дихати і моє тїло позимнїє, то ти возьми заступа, викопай тут під грушею глибоку яму,

мене вбери в жупан, контуш, в чоботи сапянцї, припни шаблю, за пояс застроми два пистолї, надягни шапку, і покладь в ту яму. Відтак накрий менї китайкою очи, перехрести, відчитай молитву за усопших і присип землею. Потому накопай землї що мога богато і заверши могилу, а на вершку постав хрест. А на тім хрестї випиши так: Здїсь отпочиваєтъ рабъ божій Охрім Неситый козакъ войска Запорожского поповичівського куреня товариш. Упокоїл ся въ году . . . . тепер менї вісїмдесять пять лїт, то собі почисли, кілько менї буде від роду . . . . і так напиши. А потому хазяйствуй далї, поки тобі завгодно. Коли тобі навкучить ся тут самому, то йди в світ. Панів оминай, бо вони тебе піймають, та в неволю запроторять. Ти шукай за козаками та проси, щоби тобі на Запороже дорогу вказали. Між козаками питай за твоїм татом, Карпом Кожушенком. Та лїпше буде, як ти ще тут побудеш в балцї. Коли-б сюди які люди за мною приходили, то ти скажи, що я не хочу з ними говорити. Нїкого не припускай близько, щоб нїхто не знав, що я вже вмер. Люди тебе скривдили би, обрабували. Йдучи з відси, виходи печерою, йди за потічком. Вхід до нашої печери заложи каменями, а товар весь повиспускай — хай сам за себе дбає. А коли-б ти побувши на Сїчи вернув сюди знову, то під моєю лежанкою закопаний глечик з червінцями. Є там тілько добра, що можна і в Київі з того дуже добре жити, чи де хочеш. А під моєю лежанкою у головах знайдеш невеличку скринчину з паперами. Особливо бережи

той великий зшиток паперу. Я над тим кілька років працював та посписував усе, що я на мойому віку бачив, поки у сій балці не закопав ся. Коли-б тобі охота, то прочитай сам, а коли ні, то передай якому грамотїєви у Київі або на Запорожу. Там списано всьо по правдї. Тями добре, що я тобі, синку, говорю...

Від того дня Остап став сумний. Йому жаль було доброго дїда. За смерть він йому нїколи не говорив, аж тепер. Від того великий сум залїг йому душу. На дїда дививсь з страхом і жалем, наче-б бачив його послїдний раз. Остап не знав, як чоловік вмирає, бо не видїв того. Дїд відай знає се добре... Йому тепер прийшло ся тяжко жити.

Дїд нездужав. Цїлу зиму дуже кашляв і не злазив з лежанки. Про всьо мусїв дбати Остап. Аж з весною старому полекшало. Як пригріло сонце і розтаяли леди, як трава стала виколювати ся і бжола забренїла, дїд вийшов на двір, підпираючи ся на палици, і став ходити по дворі, гріючись до сонця. Він страшно змінив ся. Згорбив ся, голова та руки трясли ся, та дуже змарнїв. Відтак присїв на камени під печерою і похнюпив голову.

— От, славити Бога, дїду, тобі вже лекше, говорив врадуваний Остап. — Буде теплїйше, то подужаєш зовсїм. Я тобі меду з льоху принесу.

— Сїдай тут біля мене, мій синку любий, сїдай, я на тебе подивлю ся, ти моя потїхо, підпоро моєї старости...

Остап присїв біля ніг старому і дивився йому в старечі очи, а дїд гладив його кучеряву голову.

— Менї справдї може в лїтї полекшає, але слїдуючої зими я вже не переживу... Менї пішло вже на вісїмдесять шестий. Моїх ровесників вже либонь нема на світї.

В тій хвили схопили ся з землї пси і полетїли сердито, наїживши шерсть, здовж потічка...

— Що се? спитали один одного.

— Бери, синку, рушницю, а менї подай другу. Сим боком нїхто до нас не заходить. — Старий підвів ся і випрямив ся. Остап принїс рушницї і побіг за псами.

— Далеко не відходь, чуєш?

А тим часом пси гавкали завзято, чути було голоси:

— Пугу! пугу!

— Хто ви? кричав Остап, не наближай ся, бо далебі стрелю!

— Краще ти приклич собак, гукав хтось за корчами.

— Остапе, приклич собак, кликав старий, се козаки.

Остап послухав. Пси перестали гавкати, а за хвилю вийшли з Остапом з поза корчів два козаки, ведучи за собою конї.

Дїд приложив долоню до очий і дивився на них.

— Здоров, дїду Охріме! чолом тобі бємо, гукали козаки, вимахуючи шапками...

— Справдї! Далебі! то ви, говорив врадуваний Охрім, і поклав рушницю на землю.

— Чого так забарились? — Остапе, бери від них коний та проведи в стайню. Се-ж твій батько Карпо Кожушенко, а той то його товариш... От гості любі, в хату просимо!

Остап не знав, чи радіти, чи сумувати... Він узяв коний і повів в стайню та розсідлав їх, а козаки за той час стали витати старого...

— В саму пору прийшли. Менї вмірати пора, та я страх стурбував ся, що з хлопцем буде...

— Ти справдї, дїду, підтоптав ся, а Остап виріс мов дубок той. Гарно виховав, спасибі!

— Я повинен тобі його віддати, та бачите, зі мною зле. Я вже не в силї води собі взяти, не то що. Підождїть, аж мене поховаєте, а то сам загину. Старий розплакав ся.

— Вспокій ся, дїду. Ми що иншого загадали... Ти казав колись, що би ти приймака приймив. Ось тобі приймак, мій побратим, його бери...

— Ви-ж розлучили би ся? побратими?

— То-ж бо і є. Ми заприсягли собі до смерти не розлучати ся, та баба перебила. Мій побратим влюбив ся в гарну дївчину тай засватав, а задля дївчини і товариша покидає. Ну, що-ж робити! Ото-ж він загадав одружити ся з своєю Ганею, та до тебе прийти за приймака, хиба що ти не хочеш баби на твоїм зимівнику...

— Не вже-ж? скрикнув старий, от божа благодать! Поблагословив мене Господь на сконї моїх лїт дїтьми.

— Ходи, мій сину, хай обійму та поблагословлю тебе.

Старий плачучи з радости обіймав Максима.

— Та вибач, сину, що на весїлю не погуляю, та коли ти приїдеш сюди з своєю княгинею, то ще заграю на бандурі та любуватись буду, як ви обоєчко танцювати ´мете... Господи! Тобі слава! який я тепер щасливий! Гей, Остапе, а чого-ж ти там приріс?! Ходи сюди, гостий приймати... Ото радість... Гарно ви се обдумали.

Старий наче-б відмолоднїв, випрямив ся, лице повеселїйшало, вигладило ся... посмотрив вуса...

— Менї би обрити ся слїд. Не брив ся цїлу зиму. Виросла борода, мов у цапа.

Надійшов Остап:

— Я, дїду, коням сїна давав.

— Здоров будь, синку, говорив Карпо, — от хлопець, хоч куди козак. Став його обнимати...

А тим часом дїд Охрім, не зважаючи на свою неміч, порав ся біля печи, щоб гостий почастувати.

Остап його виручав...

Як козаки поживились, питає старий:

— Що на Вкраїнї чувати?

— Що раз гірше, говорив сумно Карпо. — Руїна. Народ обороняєсь як може і гине на муках. Тільки й слави, що Запороже. В гетьманщинї по двох гетьманів. Старшина козацька до панства, до Польщі тягне, простий народ в Москві бачить своє

спасенє. А Москва впинає що раз глибше свої кігтї в українське тїло.

— Вже то від Москви не ждати нам спасеня, говорив дїд Охрім. Був я при переяславських пунктах. Здавало ся, гаразд буде під московським православним царем, а потому нищили ті пункти один за другим. Наших найкращих людий в Сибір пігнали, і то зрадою, без суду. Згадати страшно.

— Я кажу, що на нїкого не покладати надїї вкраїнському народови, як лише на власні сили, говорив твердо Карпо.

— І я це кажу, щоб лише єдність була, щоб Бог послав нам такого чоловіка, щоб потрафив усїх зєднати, а тодї ми нїкого не боїмось. У нас буде така сила, що і Москву і Ляхів проженемо з нашої хати, а Туркови скажемо: зась! — А що ж ви, козаки, тепер робите?

— Ворога бємо без розбору. Татарву шарпаємо, панів польських караємо, а коли забіжимо на лївий бік Днїстра, то і Москві достанеть ся.

— Така робота нїчого не варта. Коли довкруги себе крутити меш ся, то не далеко зайдеш... Вам би перед усього розбити одно, а відтак вже обертай ся на другого...

— А хто-ж би, по твойому мав бути перший? питає Карпо.

— У давнину нам треба було поперед усього здавити татарщину і зайняти Крим та там запустити корінь. Воно може би і тепер не було пізно. Та тепер нема вже такого завзятя на татар, бо

вони теж охляли... Тепер би прогнать з України усю шляхту — панів, щоб опять козацтво розрослось та в піря поросло. А то козацтво має бути без високої панської старшини, без реєстра, без хлопа, а всї вольнї люди, всї козаки. А розбивши Польщу, зайти на лївий бік Вкраїни та прогнати Москву до її Сибіру... Та до такого дїла треба би одної голови, розумної та одного щирого серця.

— Ми не сидимо без дїла, а підносимо народнього духа, панів караємо.

— Хто-ж там тепер між вами передовий чоловік, на кого-б покладати?

— Був орел сизий, та завчасу йому крила повтинали, нїкчемники!

— Хто се такий?

— Семен Палїй! Душа щира, козацька, лицар...

— Де-ж він тепер?

— В Сибір Москалї погнали. А піймав його зрадою таки свій чоловік, славетний гетьман Іван Мазепа...

— Проклятє йому на голову...

— Те йому і буде. З Москвою покумав ся, панство заводить, у царя московського в великих ласках.

— Пождїть, дїти. Ся сама Москва покаже йому, по чому локоть. Хиба-ж Самійлович не вислугував ся Москві, як раб, не гнобив задля Мос-

кви свого народа, — а нарештї в кайданах пішов в Сибір?

Довго так балакали. Тепер ще зимно було спати на дворі.

Козаки постелили собі в першій печері.

Другого дня, йно на світ зайняло ся, Карпо з Максимом відїхали.

Старий прикликав Остапа тай каже:

— Нам, синку, незадовго розстати ся з собою. Коли приїде сюди Максим з жінкою жити, ти поїдеш з своїм батьком на Сїч. Про мене ти будь спокійний. Мої приймаки будуть мене заходити добре. А тобі годї загороджувати твою долю. Тобі в світ треба, розуму вчити ся, слави добувати...

— Хиба-ж менї, дїду, біля тебе зле? говорив засумований Остап. Хай живуть тут і Максим з жінкою, я їм перепиняти не буду.

— Не в тім дїло. Тут могло би жити двацятеро людий, і не були би голодні, а тобі годї тут сидїти. Поїдеш з батьком на Сїч, так мусить бути для твойого добра. Ми більше не побачимось. Згадуй мене в молитві, бо я до тебе щирий був і дуже тебе люблю.

Остап став плакати, обнїмаючи дїда за шию:

— Дїдусю, не виганяй мене від себе.

— Не виганяю, та так мусить бути. Ти маєш бути козаком, а не свинопасом. Не в лїсї тобі вікувати, а серед світу широкого, для Вкраїни треба щось зробити, бо се святий обовязок кождого. Вкраїна конає і помочи просить. Я вже не піду,

своє відслужив. На тебе саме черга. Так воно дорога дитино, для Вкраїни так треба, чуєш? А там, на широкому світї, не дай заманити ся спокусуючій сатанї, не зляшись, не змосквись, не дай панам заманитись на почести і богацтва, а служи вірно твому народови, тій бідній ненцї Вкраїнї, розриваній на шматки, тями, що лиш сей тобі брат, хто твоєю мовою говорить, однаково з тобою Богови молить ся, той тобі брат, хто не пан, чи він польський, чи московський, чи козацький. А коли так жити меш, будеш щасливий, а я з за могили буду тебе благословити. Тями, Остапе, що коли-б ти відступив від сього мого заповіту, то я, хоч як тебе люблю, прокляв би тебе, як Каїна. Так, моя дитино люба, — ну, обнїми менекріпко і не супротивляй ся моїй волї, бо така й божа воля. Мною і так не довго потїшив би ся ти... в мене кождий день дарований, не довго вже того віку — ну, не плач...

Тепер взялись оба порядкувати першу печеру на принятє молодих. Остап успокоїв ся і приготовив ся на свій виїзд.

Минуло з того часу дві недїлї. По зимі і слїду не стало. Усе зазеленїло ся, замаїлось мов в раю. Старий з весною прийшов трохи до себе.

Надїхали сподївані гості на трьох конях. На однім сидїла гарна чорнобрива молодиця Ганя.

Старий не знав вже, що робити в радощів. Поцїлував усїх тай повів в хату. Молодиця цїкаво всьому придивляла ся. Вона була сирота, не було

її за ким тужити, жалувати. Старого полюбила вона від разу, їй тут дуже подобало ся, тому що тут було безпечно. Трохи налякала ся, переходячи печерою над потічком, але се тепер минуло ся. Їй здавало ся, що йде до пекла, а вона попала у рай...

VIII.

Третього дня опісля держав Максим перед печерою два осїдлані конї, а старий Охрім держав в обіймах Остапа і плакав. Йому крівавилось серце, коли пращав ся зі своїм любим хлопцем. Карпо стояв на боцї і собі втирав сльози.

— Нїчого вічного на світї, заговорив старий, пускаючи Остапа. Щаслива вам дорога, Боже вас благослови! Пішли.

Старий хрестив їх, поки не скрили ся за корчами лїщини. Максим відвів їх аж до печери.

— Пращай, побратиме! пращай!

Обняли ся оба сердечно. Максим поцїлував ще хлопця і вони пішли в печеру.

На дорогу виправив старий обох мов на весїля. Подарував богату одежу і збрую. Та Остап такий сумний був, що сї подарунки його не займали.

В тій печері він не був нїколи. Йому аж страшно стало у тій пітьмі чалапкати водою.

Вийшовши на світ божий, вони посїдали на коний і їхали зразу на полудне, поки не здибали пригожого місця до переправи. Тут перейшли на другий бік і опинили ся в степу. Їхали мовчки. Остап такий був занятий недавною минувшістю, що на нїчо не звертав уваги. На кони сидїти прийшло ся йому перший раз. На се звернув увагу Карпо, і став його поправляти. Їдучи вчив Карпо Остапа їхати верхом. По дорозї здибали руїну селищ і панських замків. Карпо пояснював йому, від чого се стало ся. Козаки карали панів і руйнували замки. Пани відплачували ся тим, що палили, руйнували селища...

Доперва се вирвало увагу Остапа з задуми.

— А де-ж люди подїли ся, що тут жили? питає.

— Кого не зарізали, не повісили, то пішов в світ за очи.

— І довго таке трівати буде?

— Поки панів не виженемо...

Їхали днями, ночуючи в степу, поки добрали ся до Днїпра.

Остап побачивши таку велику ріку, не міг з дива вийти, йому здавало ся, що стоїть вже над берегом моря.

— Се Днїпро словута, пояснював Карпо — перехрестись сину...

Добились вкінци на Сїч. Про неї чував Остап богато від дїда, і тепер переконав ся, що воно справдї так є, як дїд говорив. Знайшов тут і ровесників, з якими скоро заприязнив ся. Тепер Кар-

по звернув цїлу свою увагу на те, щоб Остапа навчити воєнного ремесла. Він вивчив його добре їздити на кони, володїти шаблею, стріляти, плавати. На сю науку стратили три роки. Остап виріс мов дуб, був відважний на всю небезпеку. Його дуже усї полюбили.

За той час виходили ватаги козаків на Вкраїну Ляхів карати. Скликали до себе народ, творили купу збройного люду, деколи вертали з великою добичею, деколи знову не вернув нїхто. Котрий ватажок вернув щасливо, його вибирали опять. Такий найбільше міг біля себе згуртувати козаків, бо його шанували. До таких належав і Карпо Кожушенко. Йому теж повело ся кілька таких походів. Задля того і його сина Остапа усї любили.

Тому й не диво, що коли тепер Карпо загадав такий похід, зголосило ся до його повних пять сотень козаків. Карпо загадав виконати свій замисл і розправити ся з паном Овруцьким, про якого пильно розпитував втїкачів з Красноставців. Від них довідав ся, що жаден козацький загін не здужав взяти красноставецького замка.

— А я його візьму тай годї! сказав твердо Карпо... Лагодь ся, сину, на велике дїло.

Остап ходив нераз з козаками у похід на Крим, на панів. Піймив всї хитрощі козацькі, а панів ненавидїв від серця. Про своє панське походженє забув зовсїм. Йому наче би снило ся, що побував колись на пишньому панському замку серед розкоші. Нераз питав за се Карпа, та нїколи

не почув иншої відповіди, як хиба: „колись про се дізнаєш ся, тепер тями собі лише, що ти козак.... хиба цего тобі мало?“

А йому о стільки було сього мало, що хотїв стати найславнїйшим козаком на всю Вкраїну, таким, як був Сагайдачний або Хмель. До козацтва приляг цїлою душею. В панах бачив страшних ворогів, яких треба нищити. На Запороже приходили збігцї з під панського ярма. Вони розповідали про те, як народ мучить ся, і се ще більше розпалювало його завзятє. Чував він богато і про пана Овруцького, і нераз пригадував Карпови, що і цего діявола пора би на чергу поставити...

— Прийде і на його свій час, говорив Карпо.

Тому то Остап дуже радїв, почувши про похід на красноставецький замок.

— Се в мене послїдний поход, говорив Карпо Остапови. Не в одній був бідї, а Господь хоронив мене, аби я міг ще з паном Овруцьким порахувати ся. Таке маю прочутє. Та коли сповню мою присягу, то не жаль менї буде вмирати, і так спічну на землї, де й родив ся.

— Хиба-ж ти, тату, звідтам будеш?

— А вже-ж. Тому-то в мене з сим собакою не покінчене дїло.

— А що він тобі зробив?

— Мого батька й маму звелїв киями на смерть вбити, а мене втопити, та добрий чоловік спрятав мене в пору перед панським гнївом.

— Ну, коли так, то і менї з ним дїло... от гаразд складаєть ся.

Не близько було з Сїчи до Красноставців, — та ще ватага Карпова накладала дороги, виминаючи селища, міста та панські замки, щоби прийти незамітно до Красноставців, заки доберуть ся до лїса, який Карпо знав дуже добре. В сїм лїсї вони запали мов на днї мора. Карпо вишукав якусь неприступну балку і тут ждали слушного часу.

IX.

У той час готовились на красноставецькім замку до великого свята.

Пану Овруцькому навкучилось самітне житє серед сеї пустині, а при його богацтві не тяжко було знайти дружину, хоч би з якого роду.

Пан Овруцький оженив ся з дочкою маґната Потоцького в Бучачи і саме тепер мав вернути до свого замку з гарною двацятилїтньою жінкою.

Щоби сей поворот випав славно і врочисто, пан Овруцький заповів величавий бенкет і спросив панів сусїдів.

Він не пожалїв нїчого, щоб бенкет випав на славу його роду. Хотїв показати, що він не менший маґнат, як і його тесть пан Потоцький.

Виїзджаючи на весїля, приказав службі, щоб усе було гарно як слїд на маґната, щоб не застидав ся перед панами. — Гостий спросив багато.

З усїх усюдів зїздили ся пани зі своїми почотами.

Пора здавала ся спокійна, про козаків в тих сторонах не було чути.

Цїлими днями їхали на замок панські карити і коляски ріжного рода і форми, а за ними цїлі валки возів, коний, служби і псів та збройного почоту двірських козаків, що їх звали Семенами. Кождий показував себе важним через те, що виступав з великою дружиною і табором. У тих часах треба було ночувати в степу або в лїсї, бо дорога трівала нераз і тиждень. Треба було усе возити з собою. То-ж вантажили на великі вози дорогі шатра для панства, шатра полотняні для служби, кухню, посуду, харчі, вина, горілки, мягку постїль. Пани привикли до вигоди і розкошів, тому нїчо не могло їм бракувати в дорозї.

Красноставчани дивлячись на ті табори йно хрестили ся та ховали ся, де хто міг. Вони знали, що пан має вернути з молодою жінкою, що на замку буде якийсь бенкет, і знали, що при такім бенкетї не обійдеть ся без напасти. Вони знали, що пани попившись вигадають якусь забавку, при якій не обійдеть ся без людських слїз. А що вигадувати буде ще й панська служба?

Ось недавно загадали пани собі на втїху топити в ставі відьом. Ловили по селу молодиць і старих баб, та кидали в воду: котра не втопила ся, то видно, що відьма, бо її чортяка помагає. Таку вбивали.

Наляканий народ дрожав. Жінки плакали, дїти ховали ся по бурянах, мужики йно кулаки затиска-

ли, та на нїщо не могли зважити ся, не чуючи в собі сили.

А панів напливало в Красноставцї щораз більше і більше. Усїх годї було помістити в замку. Вози позаїздили на економію. Служба або тут помістила ся, або йшла до хлопських хат на постій. Панство значне розмістило ся в замкових покоях. Від того було на замку глїтно, що нїкуди голки покласти. Служба ганяла один за другим як в муравельнику. Зносили з возів скринї з убранєм святочним, то що, ходили горі сходами і вниз, потручуючи себе взаїмно.

Замкова служба розмістила гостий після достоїнства, а всїм порядкував маршалок замку, старий та сивий слуга пана Овруцького, також гербовий шляхтич.

Коли гість розтаборив ся, йшов до меншої салї їдальної поживити ся, кождий для себе, бо головний пир був назначений на вечір. Попоївши міг гість робити, що йому завгодно, аж до вечера. Гостї розбрили ся по цїлім замку, по огородї і парку, ходили на привітаня одні до других, а відтак мішали ся в гуртки, балакаючи та вижидаючи торжества.

Над вечером приїхав і пан Овруцький з своєю жінкою та його тесть і теща. Приїхали шестїрнею карих коний в позолоченій каретї.

На милю від замку попри дорогу позапалювано смоляні бочки. Почот гарно вбраних дворецьких козаків на здорових конях палив з мушкетів. Відтак роздїлили ся на двоє. Одна часть їхала пе-

редом, друга по заду карети. Як наблизили ся до замку, вистрілили з гармат. Цїлий замок аж горів від смолоскипів. Було ясно як в день. Усї гостї вийшли на привитанє, заки ще карита заїхала перед палац. Вівати, вигукуваня, стріли гарматні.

Як карита станула, прискочив старий маршалок, отворив дверцї карити і поміг висїсти панови. Пан Овруцький висїв бадьорно і поміг своїй молодій жінцї. Тодї маршалок виголосив вітальну промову. За ним виступив капелян замковий, патер єзуїтський, з промовою теж. Він благословив молодят, бажав їм доброго здоровля для речі посполитої і католицтва, якого пан Овруцький показував себе цїле житє ревним борцем.

Пан Овруцький був вдоволений таким принятєм, всміхнув ся любо до жінки і подав їй руку. Пішли горі сходами, вкритими дорогими турецькими килимами.

Поки що панї Овруцька зайшла до своїх покоїв, де служанки кинулись її передягати до вечері.

Вона була на причуд гарна і зівсїм не під пару старому підтоптаному панови. Пан Овруцький, хоч почорнив чуприну і вуса, хоч був червоний на лици, був старий. Але панна зважилась вийти за старого, бездїтнього маґната рахуючи на те, що не довго йому жити. Він вмре, а вона візьме по нїм його богацтва і заживе після вподоби.

Пани бачучи таку пару стали підсміхати ся та нишком жартувати собі, хоч се не перепиняло їм кричати віватів.

Велика саля була вже до вечері приладжена. Понаставляли великих дубових столів, вкритих тонесенькими обрусами. Столи аж гнули ся від позолоченої та срібної посуди, дорогих чарок і чаш.

За недовгий час маршалок виступив на середину і заповів, що йдуть ясновельможні. Усе стишило ся. Коли вийшов на салю пан Овруцький ведучи під руку жінку, усї крикнули „віват“! а на хорах заграла музика.

Пан Овруцький одягнений в малиновий оксамітний контуш, оперезаний богатим поясом. Одну руку держав на ручці богатої карабелї, другою вів під руку молоду жінку. Вона була вбрана в шовкову сукню. На голові в чорнім буйнім волосю блищав діядем, прикрашений перлами. Від його відбивало ся світло на всї сторони. На білій лебединій шиї пишало ся гарне намисто. Були се великі перли, пощіплювані золотим тонесеньким ланцушком невиданої роботи. Одним словом, обоє надїли того вечера на себе, що в них було найкращого і найдорожшого.

Маршалок протиснув ся наперед і кланяючись заєдно так, що шапкою аж землю замітав, повів панство на їх місце під шовкову золочену кришу. Як вони посїдали, рушили ся прочі гостї, сїдаючи після достоїнства.

Зараз потім влетїла служба прожогом з золотими та срібними полумисками і стала розставляти та подавати страви. Мяса печеного, дичини, риб, усього цїлі стирти. Опріч замкової служби за кождим паном стояв його власний слуга. Пан їв

сам, відтак набирав після тодїшнього звичаю на тарілку ще і подав свому слузї. А той, чого не зжер, подавав поза себе ще дальше. Пан Овруцький мав славного кухаря. Він повигадував на той день таку невидальщину, що усї аж охали з зачудованя. З того був дуже радий пан Овруцький і підкручував з вдоволенєм вуси, а в душі пообіцяв кухареви нагороду за те, що так гарно справив ся.

Коли вже наївшись добре стали пити вина, то тоастам, віватам і балачцї кінця не було.

Величали молоду пару разом, відтак окремо. Славословили його шляхотські чесноти, його працю і труди в приборканю клятого бунтівничого хамства і т. п. Пан Овруцький аж прослезив ся з радости. Відповідаючи на ті славословія, показував себе дуже скромним, та обіцяв аж тепер забрати ся на добре до дїла і всю Вкраїну очистити від своєвольного козацтва, коли йому Бог допоміг заложити нове гнїздо в тім батьківськім замку, до якого не добереть ся жадна сила.

— На тих мурах поломило собі хамство нераз зуби, говорив пан Овруцький, і я числячи на його силу стану тепер не принагідно, як я робив досї, а цїлою силою усмиряти всяке зухвальство козацьке, нищити шизматиків та заводити усюди унїю...

— Амінь! сказав патер. Пани скрикнули „віват“! а музика заграла „туш“! Опять на баштах відозвали ся гармати.

Між гостями сидїв нестарий ще шляхтич, пан Петро Ярчевський, гербу Наленч. Він прислухував

ся нетерпеливо сим розмовам, та коли дослухав ся слів пана Овруцького, таки не втерпів, щоб і собі не відозвати ся. Він попросив присутних о дозвіл, відкашлянув, підкрутив вуса і сказав так:

— А менї здаєть ся, що мосцї панове непристойні і грішні слова говорите. Беретесь нищити шизматиків. А хто-ж вони? То або хлопи хлїбороби, що нас панів, годують своєю працею, або то козаки, що оборонюють і обороняли нас від татарської навали. І одні і другі одному Богови молять ся, однаковим хрестом знаменують ся, і вони такі наші брати...

— Шизматик! зрадник! крикнула шляхта, і забрящали шаблями!

— Маєте рацію, мосцїві панове, говорив голосно, але спокійно пан Ярчевський, — я зрадник вітчини і на се дам вам докази. Ось сей рубець на моїм лици то від московської шаблї, за те, що зраджував мою вітчину Польщу-мать, а сї знаки на руках то від турецьких ланцюхів, якими мене пять лїт кували в чорній вежі в Царгородї, також за зраду Польщі. А ся друга рана ось тут, дивіть ся, то від татарської шаблї, коли я наскочив Татар на Поділю ясир відбивати. Тодї висвободив я з татарських посторонків між иншими пїснацять шляхотських дївчат — я тодї також був зрадником вітчини. А ви, мосцїві панове, з гладкими личками і біленькими ручками, ви патріоти, бо ви вішали народ хрещений, прозваний гайдамаками, які були би все добрими синами Польщі, коли-б не ви, та не ваші дияволькі дорадники, єзуіти. Своїм не-

розумом викликали ви повстанє Хмельницького, довели терпеливість того бідного українського народа до краю, довели вітчину до упадку. Що з нами тепер? Москаль паламарує в нашій хатї і не вступить ся з відси, а ми, місто зєднати ся з народом, піднести його з темноти до стану чоловіка, — копаємо дальше яму вітчиниї...

— То хула! Єресь! інфамія! верещала шляхта, на шаблї його!

— Голя, панове! крикнув Овруцький. Пан Ярчерський за обиду шляхти відповість як слїд — але тепер він мій гість і волос йому з голови не впаде...

— Коли маю за мої слова відповідати, то дайте менї договорити до кінця... говорив Ярчевський. Вішаєте хлопів-шизматиків за те, що вони не вдячні. Скажіть, вдаривши ся в груди, за що український народ має вам бути вдячний? Що ви для нього зробили? Невольник вдяки не знає. Зробіть його народом свобідним, поставте його поруч себе, а тодї вдячнїйшого народу не знайдете під сонцем. Ваші маєтки розлючене гайдамацтво руйнувало... у мене не спалили гайдамаки одного снопа, не забрали менї одного телятка. Чому? бо у мене, в моїх селах нема підданих, нема невільників. Коли повстали бунти народнї, мої сусїди хлїбороби хлопи узброїли ся до завзятого опору в моїй оборонї, і я був безпечний. Я заможний неменче вас, хоч хлопа я не гнобю. Він сам добровільно менї помагає, бо я йому помагало — живемо взаїмно в згодї побіч себе, як пристало на добрих сусїдів

християн... Ви робіть, як знаєте... мордуйте далі, слухайте єзуітів, побачите, який конець з того буде. Мене зарубайте зараз, я на те приготований. Через те я стану славним, що братя шляхта зарубають мене за слова правди, за щирі слова перестороги, зарубають того, що безлїч разів клав своє житє на жертвеннику вітчини. Чому би польска шляхта не мала рубнути тої самої голови, що її не розрубали на поли битви московська та татарська шабля? Однако ви Польщу любите...

— Перестань Вашмосць крикнув пан Овруцький і посатанів увесь — а то і я забуду на обовязки гостинности...

— Досить! досить слухали! кричали шляхтичі, гайдамака сам — на паль його!

Ярчевському не дали більше до слова прийти. Він цїлий зворушений встав від стола, поклонив ся усїм і вийшов. Пан Овруцький моргнув на прислужника і шепнув йому щось на ухо.

Слуга вийшов прожогом.

Як йно Ярчевський вийшов за браму замкову, його піймали замкові гайдуки, звязали, закрили якимсь килимом і понесли до льоху...

Як йно пан Овруцький пошептав ся зі слугою, усї догадали ся, що се ходить о Ярчевського, та що пан Овруцький не подарує йому тої зухвалости.

Усї були з того раді, бо-ж то нечувана зухвалість в такий спосіб в маґнатськім домі нападати на шляхту та обставати за гайдамаками-шизматиками...

Особливо радів з того патер-єзуіт. Він зложив побожно руки і молив ся за спасенє душі того грішника, та лише очима зиркав то на пана Овруцького, то на шляхту...

— В маґнатськім домі, я ще такої хули не чував...

— І то з уст шляхтича гербового...

— Хто зна, який він шляхтич!

— Заложу ся, що то перебраний гайдамака-Запорожець...

— Не може бути, бо говорить по вченому...

— Гадаєте, що там таких нема? Го, го, го! Я був на Сїчи і сам переконав ся. Між тими дияволами трафляють ся люди дуже освічені.

— Де-ж вони тої освіти набрали ся?

— В тій шизматицькій академії в Київі, що її заснував Сагайдачний, а відтак розширив та піднїс Митрополит Могила Петро...

Щоби затерти прикре вражінє з того, що було з Ярчевським, стали пани ще дужче пити, говорити один поперед другого та викрикати. Бенкет трівав довго в у ніч. Панство Овруцькі встали від стола і пішли до своїх комнат. За ними повставали усї, а дехто то так підтягнув, що не міг устати і такому помогли слуги. Прочі пирували далї, співали, кричали а відтак забрали ся гуляти...

Те саме, що в покоях, дїяло ся і на подвірю замковім. Тут понаставляли столів, а на них наклали тільки страви, понаносили тільки напитків. Пан Овруцький не жалував нїчого. Кождий пови-

нен добре затямити його весїля. Гості не жалували собі теж, їли і пили, скільки лиш влїзло.

Смолоскипи стали пригасати. Пяний народ лягав де попало... спочивати. На економії і по селу чути було пяні крики та співи. Красноставчани поховались, де лише хто міг. Кожде лякало ся напасти.

X.

Як йно переїхала карита панства Овруцьких, в селї аж зароїло ся від слуг усякого росту і рода. Вештали ся гайдуки, лакеї, двірські козаки. Усе вбране гарне в кольорах та гербах своїх панів.

Між тою юрбою йшло двох козаків, які не мали на собі нїяких панських відзнак. Вони йшли несміло, потикались по улицї і розглядали ся на всї сторони здивованими очима.

На дорозї стрінули сотника надворних козаків пана Потоцького. Він держав ся бадьорно попід боки придивляв ся козакам і став в голос сміяти ся.

— А ви звідкіля, панове гетьмани?

Козаки станули, вклонили ся в пояс і не важили ся відповідати. Се ще більше розсмішило бадьорного сотника.

— Що-ж вам, язики задубіли, чи що?

— Ми в такому ще не бували, пане полковнику, то й не знаємо, що з нами.

— Чого-ж ви сюди приплентались?

— Пан звелїв, тай годї. Супротивляти ся не можна, бо звелить вибити.

— Чиї ви?

— Ми вельможного пана Трачевського... піддані...

— Богато вас приїхало?

— Чотирох. Двох десь згубило ся між народом, та ось ми за ними і шукаємо, коли не будемо разом, пан вибатожить...

— Такий то і вельможний ваш пан, що з чотирма дурнями на весїлє вибираєть ся, а з вас то й козаки, що треба їх на мотузки повпинати...

— Та ми йно передягнені за козаків — ми піддані хлопи...

— А на Сїчи бували?

— Не знаємо, що воно є...

— Ех, дурні, от дурнїв знайшов на втїху...

Біля сотника зібрала ся юрба козаків панських і стали з бідолах сміяти ся та глузувати...

— Хиба-ж тут яке весїля, чи що? спитав старший козак.

— А ти не знав? як же сюди їхав, не спитавши?...

— Не можна нашого пана питати. Звелить їхати, то кидаємо вили, передягаємось за козаків і в дорогу...

— Справдї, ви дурнїйші, чим я гадав, а коли і ваш вельможний Трачевський такий мудрий як ви, то варто поглянути на його...

— Ми голодні, а не знаємо де тут господа...

— А гроші маєш один з другим? На чорта тобі господи, нині пан Овруцький весіля справляє, то й нагодує усіх, йдіть на замок... Але я би вам, лицарям, не радив там йти, бо там таких голопятників вішають...

— А менї таки їсти дуже хочеть ся, говорив старший козак, скрививши ся так, що усї зареготали ся...

— То ходи, я тебе проведу, каже сотник.

Пішли до коршми. Козак висипав зараз жменю червінців на стіл шинкареви і звелїв дати усього, чого забажає душа полковника.

Непрошені зараз повиходили і потягли на замок, де сподївали ся богатого пиру. Остали козаки зі сотником. Він тепер не глузував вже з їх непорадности, а подобрів геть.

Шинкар поставив меду, вина та горілки. Козаки пили мало з цинових михайликів, за те сотникови підливали раз-у раз, та припрошували його милість не гордувати щирим серцем бідних людий.

— То кажете, пане, що в замку весїлє? А чиє як раз?

— Пан Овруцький женить ся з дочкою мого пана Потоцького...

— То він ще такий молодий?

— Ха-ха-ха! старий хрін, чуприну саджею мастить, а ще молодої жінки захотїлось...

— Я ще з роду не бачив панського весїля.

— Я аж горю з цїкавости, та, бач, бою ся, аби пани побачивши такого обірванця не посваволили та не казали, чого доброго, і повісити...

— Чого тобі бояти ся, ти теж панський козак.

— Заки пана допитаю ся, то повисну... мій пан худопахолок... Коби менї служити у такого пана, як Потоцький, то не бояв би ся: і одежа була-б і ковїр свій, і я був би справжнїм козаком, а не передягненим мужиком... Та пий пане, не гордуй, у мене ще є пару червоних.

— А твій товариш хто буде? Мовчить наче води в рот узяв.

— Се мій син рідний — еге-ж!... Та я-б так просив, благав пана полковника, аби так не прогнївив ся та позичив нам своєї одежі... ми би пішли на замок подивитись на панське весїлє, бо аж горю з цїкавости.

— Я би вже нїчого не пожалїв...

— Ну, добре — я позичу вам одежі нашої, та виглядати мете, мов свиня з кульбакою...

Козаки переморгнулись значучо...

— Пане полковнику, батьку! вік не позабудемо — ось тобі нагорода — і викинув цїлу жменю червінцїв перед сотника.

Сотник вийшов з корчми і свиснув. На се прибіг якийсь козак, вони перешепнулись. Сотник вернув, а за якої пів години принїс до коршми клунок з одежею.

— Ну, гони один з другим ось в ту печеру перебратись, каже вказуючи ни бічні двері, та гляди, щоб часом контуша не задягнув місто штанів...

Козаки пішли передягати ся...

За малу хвилю не можна було їх пізнати. Нето, що одежа надворних козаків була инша, гарна, нова, але і вони й самі мов не ті стали...

— А триста вашій мамі! гукнув сотник, я гадав, що вийдуть два опудала на горобців, а то справдї молодцї на диво.

— Здоровий будь, пане полковнику, говорив старший козак, даю тобі слово, що над раном одежу віддамо, коли не пропадемо.

Вони вийшли на улицю, полишаючи при медї сотника і того козака, що принїс одежу. Йшли бадьорно і гордо, побрязкуючи шаблями...

— Дурні хами, говорив сотник, одягло ся то в людську одежу, тай зараз голову дре, мов пава...

— А я тобі, сотнику, кажу, що то не мужики а якісь запорозькі свавольники... вони ще якесь лихо скоять, а потому піде слава на козаків пана Потоцького. Мужик не держить ся так гордо, а шабля у його те саме, що палиця — а сей — лицар — ну.

Сотникови трохи в голові прояснїло. Він справдї лякав ся, та досадно йому стало, що так його перехитрили.

— Справдї, Прокопе, побіжи та вели піймати, я трохи випив, та не могу побігти...

Прокіп метнув ся з коршми, та по козаках й слїду не стало. Замішали ся в юрбі. Прокіп вернув.

— А що?

— Ого! Як камінь у воду! То певно Запорожцї.

І він вгадав. То був Карпо Кожух і його вихованець Остап.

Вони пішли прямо на замок.

Сотник устав сам бігти, та ноги відмовили йому послуху і він сїв, а відтак зараз і приляг на лаві...

— Лиш бій ся Бога, Прокопе, не говори того нїкому, а то пропали наші голови... Гадав я, що посміємо ся над ними, а то перехитрили нас, чортові сини.

Як наші козаки вийшли на замкове подвіря, то вже бенкет розпочав ся, та вже не один підцїдив так, що бачив дві свічки місто одної.

Вони йшли далї розтручуючи юрбу ліктями.:

— Місце для вірних слуг ясновельможного пана Потоцького! гукали.

Прийшли перед самі двері замку. Тут служби тільки снувало ся, мов в муравельнику або бжіл перед рійкою...

Карпо углядїв якогось старшого лякея...

— Ей, мосцївий пане маршалку... будь ласка, проведи де небудь у куток, щоб побачити весїля моєї ясної панночки... Я її на руках носив, як ще дитиною була, я старий слуга її батька, — Карпо став втирати сльози рукавом контуша, — хай подивлюсь на її щастє...

— До палацу козакам не можна, говорив добродушний лакей...

— Коли добра воля, то всьо можна, казав Карпо та всунув лакеєви в жменю червінця...

— Ходіть за мною... лише не вилазьте надто на світло.

Лакей пішов передом в огород поза палац, а вони попрямували нишком за ним.

Лакей відчинив якусь невеличку фіртку і повів їх темними вузкими сїньми. Вони держали один одного за полу, вийшли відтак горі сходами, йшли знову кудись опять сходами, аж лакей відчинив якісь малі дверцята, звідкіля вдарило ясне світло великої салї. То була малесенька на двох людий ґалєрія під самою стелею салї.

Карпо дав лакеєви ще червінця.

— Сидїть тут тихо, я опять прийду і проведу вас. Лакей пішов, а наші козаки познїмавши шапки з голов посїдали на ослонї і дивили ся в долину на панів.

Карпо показав Остапови пана Овруцького, бо пізнав його зараз.

— Його мусимо живого взяти, — говорив Остапови, я з ним мушу собі поговорити і привитати ся...

Вони бачили, що на салї дїяло ся, чули кожде слово. Чули, що говорили пани, чули, що говорив Ярчевський. Бачили, як пани верещали на його і ними така лють заволодїла, що Остап мимоволї стиснув в руцї свою шаблю. Вони бачили, як виходив Ярчевський і як пан Овруцький давав знак свому слузї.

— Буде з нас, шепнув Карпо Остапови. — Бачиш, що я не брехав, кажучи тобі про панів...

— Куди-ж ми вийдемо?

— Козак мусить дорогу знайти.

— Може би відбити того добрячого шляхтича?

— Відібємо, та не зараз, йому й так нїчого не станеть ся, хиба що в льоху переночує.

Вийшли з свого скритка не зачиняючи дверей. Від того було трохи світла в сїнях. Зійшли сходами в низ, пішли иншими сїньми, знову сходами на помацьки, знову темними сїньми, держачи ся стїни, аж поки не почули людського гамору і пішли в той бік. Надибали якісь двері. Через них пробивало ся світло щілинами. Вийшли не відразу в якісь просторнїйші бічні сїни, що вели до головного коритаря. Там снувала ся служба. Як малий човен з незначної річки запливе в головне русло і поплине на бистрих филях могутньої ріки, так наші козаки пішли сміло між юрбу, помішали ся з ними і пішли до головних сходів...

На самім порозї зачепив їх якийсь старий слуга і задержав сердито.

— Ви за чим тут, хами?

— Не бачиш колїру ясновельможного пана Потоцького? гукнув грізно Карпо, показуючи на свою шапку, — ти пана мого зневажаєш — і штовхнув в груди лакея так сильно, що він аж покотив ся зі сходів...

Відтак вони не ждучи вийшли скоро на подвірє і замішали ся між юрбу. Зараз стали показувати з себе пяних, кричали, підспівували, не договорювали слів, стали обнїмати та цїлувати других,

кого лише здибали... поки не заплентались під замковий мур недалеко брами і тут полягали та стали хропіти.

Було се під самою стражницею біля брами.

Коли на замковій вежі вибила десята година, каштелян замку викликав старшого над замковим військом, звелїв зачинити браму і поуставляти на баштах варту, при чім подав йому гасло на той день. Карпо зачув своїм бистрим вухом: гасло: Варшава, відзов: варта! Коли сторож пішов замикати браму, Карпо встав, замуркотїв щось з просоня, хотїв йти, закотив ся і впав під само вікно вартового дому. Тут було темно. Він підвів ся на руках до вікна і бачив, як сторож завісив ключ від брами над своєю постелею а сам вийшов, щоб порозводити вартових на свої місця.

На то лише ждав Карпо. Він знову замуркотїв, встав, зачав співати, заточувати ся, пішов опять між юрбу, знову завернув, і так заточив ся, що бебехнув перед самими дверми сторожного дому, та так сильно, що аж двері відчинили ся. Тепер Карпо шепнув на Остапа. І той став муркотїти і заточувати ся. поки не зблизив ся до Карпа і упав біля нього.

— Прислони собою світло, шепнув Карпо, щоб мене нїхто не бачив...

Остап встав на ноги і киваючи ся на одному місци говорив щось сам до себе.

За той час Карпо мов гадюка переповз через поріг, хопив ключ з кілка, і вже опять був на дворі перед порогом.

— Вставай товаришу... — говорив по пяному Остап, підем та випємо ще по чарці... за здо-ровлє нашого ясно-можного паа-на! еге-ж!

— А ось і шинок, казав Карпо, показуючи на двері сторожного домика — гей шинкарко, чорнобрива, ще по чарці дай, а то зацїлуємо — еге-ж! І стоячи під дверима стали у двійку виспівувати охриплими голосами:

„Шинкарочко, полтавочко"...

— Еге-ж спить, клята, та хай її всячина — ходїм ось там...

Остап митю зачинив двері вартового дому, а ключ виймив з дверий і сховав. Тепер держучись під боки та заточуючись поплентались дальше.

В той спосіб вони добули ключа, зачинили двері і нїхто не догадав ся, щоб хто не будь заходив до сторожного домика.

XI.

На подвірю стали утихати крики пяної служби. Усьо поклало ся, куди попало і захропіло. Світла гасли. Чути ще було де-де крики на економії і по селу.

Стояла ясна зоряна ніч...

Тепер підкрали ся наші козаки під браму і тихенько відчинили на тілько, що один чоловік протиснеть ся. Карпо станув над ровом і в тій хвилї відозвав ся півень раз за разом тричі... То було козацьке гасло.

Як йно смеркло ся, вийшли Карпові сотнї з балки, де полишали коний, прийшли лїсом і засїли в комиші над ставом. Ждали на умовлений знак. Козацтво подалось до брами тихо, без гомону. Здавало ся, що то душі замучених людий збірають ся на весїля свого ката, пана Овруцького.

— Гасло: Варшава, відзив: варта, шептав Карпо козакам. — Що мога не проливати крови — пяних вязати посторонками...

Козаки відчинили браму на оба крила і всипались туди мов пшоно до мішка. Вязали пяних мов баранів. Карпо з кількома подав ся на башту. Вартовий куняв, опершись на свою галябарду. Почувши від Карпа гасло, куняв дальше, бо і він випив теж. Його теж звязали. Те саме зробили і з вартовими. Одна часть подала ся на економію робити ту саму роботу. Лише тих, що стояли постоєм по селу, не чіпали, тих то вже Красноставчани самі угостять, як дізнають ся, яких гостий має пан Овруцький.

— Тепер ходїм, хлопці, на весїлє, говорив Карпо. З шаблею в руці пішов передом. В палаті ще бенкетували. Музика грала завзято, а пани з гарними панями танцювали. Їм було безпечно за сими грубими мурами, що їх хлопські руки збудували...

Одна часть козаків кинулась по замкових покоях вязяти пяних панів.

Карпо отворив ногою двері до салї, де танцювали пани. Коли станув на порозї, гукнув:

— На весїлє приходимо, хоть непрохані. А-ну-те музики! заграйте і нам сїромахам! Усї, що тут були, задубіли зі страху. Панї стали кричати та мліти. Усї збились в одну купу в куток салї, наче отара овець, коли вовк прокрадеть ся в кошару.

— Панів брати живих на пута — жінок не чіпайте.

В тій хвилї почули ся стріли з пістолїв в сїнях замку.

Кількох панів почувши галас і крики, вибігло до сїний з шаблями і пістолями. Між ними стояв з шаблею на голо з пістолєм в руцї пан Овруцький. Він лаяв в біса гайдамаків.

— Не руште його, братчики! гукав Карпо бїжучи прямо на нього. Побіч нього біг що сили Остап.

Пан Овруцький заскреготїв зубами. Він догадав ся, що це ватажок і приціпив до його пістоль. Прибіг Остап і в саму пору підбив шаблею руку пана Овруцького. Куля пала в стелю. На шию пана Овруцького впала петля. Він повалив ся на землю. Його звязали цупко. Пручаня нїчого не помогло. Було по всьому. Без проливу крови, без всяких заходів, без облоги — попав в руки козацтва сильний, нездобутий панський замок, якого не могла взяти жадна козацька ватага. Попав ся в руки козацьких местників гордий пан, споконвічний гнобитель козацького роду.

Козаки страх радїли.

— Ходїм, хлопцї, повечеряти, — може пани не зїли усього... Панас Чабан зі своєю сотнею буде сторожити нашу безпеку. Зачинити браму і поставити сторожу по баштах. Твоя сотня, Панасе, не сміє доторкнути ся михайлика. За се відповідаєте вашими головами. Ми робити мемо порядок з панами.

Пішли до великої салї. Тут в куточку сидїли налякані панї. Вони прочували свій близький конець, плакали і молили ся.

Карпо Кожух сїв на мягенькій канапі і звелїв привести перед себе пана Овруцького.

— Пізнаєш мене, пане Овруцький?

Пан Овруцький стояв перед ним зі звязаними позаду руками. Він дивився з погордою і злістю на козаків.

— Я тобі пригадаю ся, пане. Я той самий Карпо Кожух, колишнїй твій підданий. Моїх батьків звелїв ти киями на смерть забити, а мене втопити, як щеня. Я забрав тобі сина, але се не був ще край моєї помсти. Розплата послїдує зараз.

Пан Овруцький здрігнув цїлим тїлом. Він рванув ся так, що аж посторонки на руках затрїщали.

— Коли-б в мене не звязані руки, я-б тебе задушив руками.

— Хлопцї! розвяжіть його, а то ще скаже, що хам його боїть ся.

Розтяли мотуза. Пан Овруцький не міг з дива вийти, що з ним робить ся.

— Віддай менї сина мого, а всьо тобі прощу, майно моє віддам— звільню тебе від паницини.

— Чи бачив хто такого панського дурня? Нї твого майна, нї твоєї свободи я в тебе не прошу. Я кивну лише пальцем, а зараз повиснеш, або на пали застрягнеш. Давно тобі се належить ся, та я не таке для тебе придумав. І сина я тобі віддам, і то зараз. Остапе! Привитай ся з твоїм рідним батьком! Бачиш, пане, як гарно я твого сина вихо-

вав! Він козак душею і тїлом. Він в таборі твоїх ворогів...

Всї стояли здивовані. Пан Овруцький дививсь здивованими очима на усїх, недовіряючи придивляв ся Остапови.

Остапови зашуміло в голові. Йому нагадало ся від разу щось давне, дуже давне. мов крізь сон, крізь мраку. Нагадали ся йому дитячі лїта, панські покої, розкіш. Йому здавало ся, що тепер як раз прокинув ся з якогось сну і не може ще стямитись.

З тої задуми вирвав його чортівський сміх пана Овруцького. Такий сміх він колись давно чував і дуже його лякав ся.

— Ти брешеш, хаме, кричав пан Овруцький, ти так мене мучити хочеш, глузуєш з мене. Ти давно замучив мою дитину, а може і зїв її з помсти, бо ти гірш людоїда.

Карпо на ту зневагу нї вусом не моргнув.

— Ану, поглянь за праве вухо тому козакови — що там побачиш? А може ти і не знаєш що у твої дитини було червоне знамя за правим вухом? Се те-ж памятка по твоїх кровавих вчинках, коли твоя вагітна жінка налякалась проливаної тобою козацької крови... Ну, подивись, тодї може і не скажеш, що я брешу.

Пан Овруцький приблизив ся до Остапа, який стояв непорушно. Він придивляв ся за праве вухо.

Від разу не той став. Його лице повеселїло, очи заблисли радістю...

— Справдї! Боже мій, слава тобі! Станїславе, Стасю мій! Тільки я слїз виплакав за тобою, а те,

пер на старість мою вертаєш менї живий і здоровий!

Пан Овруцький розняв руки, шоби обняти Остапа.

Остап відступив ся.

Козаки дивились, що з того вийде.

Остап каже:

— Не каляй мене твоїми руками. На них ще не засохла невинна кров хрещеного народа, моїх братів. Чував я за тебе богато, почув я з твоїх уст недавно ще, як ти хвалив ся нищити народ безвинний, що тебе годував кровавою працею... Ти менї не батько, я тобі не син. Я козак, що поприсяг карати і нищити панів, до яких ти належиш. Подякуй Богови, що я о тім дізнав ся, а то тебе власною рукою зарізав би. Тепер годї, бо в мене твоя кров, — але я знати тебе не хочу — душегуба .. — Ось де мій батько!

Остап підбіг до Карпа, присів біля нього на земли і став цїлувати його руки...

Пан Овруцький не надїяв ся того. Він дивився на те божевільними очима.

— Мій син відрікаєть мене. Гайдамаку батьком зове та по руках цїлує — горе менї!

Пан Овруцький побаранів на лицї, заколихав ся і впав не землю неживий...

Настала довга мовчанка.

Остап встав.

— Помолїть ся, братчики, зі мною за душу грішника. Сором такого батька маги, та все-ж то моя кров...

Остап прикляк біля трупа і став молити ся, закривши долонями очи.

— Я тепер пан сього замку і майна, гукнув Остап випрямивши ся. — Прикликати сюди маршалка того замку, розвязати усїх панів і привести сюди.

Козаки розбрили ся.

— А то ватажко наш штуку втяв, хто би такого надїяв ся? Та що воно ще буде? гуторили між собою, розтинаючи панам пута на руках.

Привели перед Остапа старого наляканого маршалка. Шляхта посходила ся.

— Пізнавай мене і засвідкуй перед шляхтою, хто я є.

Марщалок вже чув, що тут скоїло ся. Він поглянув Остапови за вухо і сказав:

— Свідкую перед Богом та ясновельможними панами, що се є ясновельможний Станїслав Овруцький, пан сього замку, який перед лїтами загинув. Пізнаю його по отсїм знамени, по сїм червонім пятнї.

Шляхта дуже здивувала ся.

— А може і це нащо придасть ся, говорив Карпо виймаючи з гаманця золотий хрестик.

— Отсей хрестик мав на шиї хлопчина, коли я його взяв.

Маршалок приглянув ся хрестикови:

— Так воно справдї.

— Слухайте тепер мене, гукав Остап, ви пани і панї, не лякайтесь нїчого. Нїкому волос з голови не може спасти. Ви гостї того замку і мої.

Вам, мої товариші, належить ся окуп воєнний за отсих бранців. Беріть усьо золото, срібло, яке знайдете в тім замку, се вам вистане, а їх не тикайте — я вас прошу. Менї того не треба, я ваш товариш долї і недолї до смерти. Беріть усе! Ви, пани, забирайтесь зараз в ранцї зі своїми статками, бо заки сонце стане на південь, з того замку останеть ся руїна. Людською кривдою він ставив ся, нехай пропада!... — Нуте, хлопцї, прикликати менї усїх Красноставчан! Вже днїє на дворі. — Їм я теж маю дещо сказати.

На дворі розвиднїло ся. Світла в замку блїдли...

— Є тут між вами який реєнт? питав Остап панів...

Виступив старий шляхтич.

— Пиши, пане, грамоту, що я, Станїслав Овруцький, пан сього замку і усїх сїл до того приналежних, усїм моїм підданим даю на вічні часи волю. Знїмаю із них панщину і всякі повинности, а за се, що вони тільки лїт на мого батька і дїда працювали, віддаю їм на власність усю землю з лїсами, рілями і ставами, сю, яку тепер мають, і яка належала до економії. — Усе напиши докладно, аби людям відтак не було напасти.

Заки спорудили грамоту, Остап звелїв виносити усе богацтво на замковє подвірє, яке припало на добичу козакам. Пани шляхта дуже були раді, що вийшли з цїлою шкурою, збирали мерщій свою мізерію і виїздили з замку.

Вже стало ясно на дворі, як посходили ся

Красноставчани на замок. З початку бояли ся якої біди, та бачучи козаків, вони заспокоїли ся.

Остап вийшов на ґанок і звелїв реєнтови прочитати грамоту.

Люди не могли з дива вийти, що воно стало ся таке. Народ дуже зрадїв.

— Тепер в мене просьба до вас, люди добрі. Усе, що тут є, то ваше. Та я вас ще прошу, не проклинайте мойого батька та помоліть ся за його душу, простїть його так як хочете, щоб Господь простив вам на страшнім судї.

Остап зворушений зійшов по ступнях на подвіря і тут обняв першого старця, якого стрінув і поцїлував. Се був Прокіп Верета. Він підпирав ся на палицю — руки і ноги у нього тряслись.

Народ став плакати з радощів:

— Нехай пану Господь простить..

— Нуте, хлопці, гукав Остап. Я й забув. Пошукати менї десь у льоху того шляхтича, якого вчера замкнули за правдиве слово.

Народ кинув ся шукати. Слуги зараз показали. За хвилю вивели звязаного Ярчевського.

Він коли дізнав ся, що тут стало ся, дуже зрадїв і обняв Остапа.

— Спасибі, пане брате, — таким дїлом змиєш усї гріхи твого нещасливого батька, якому єзуіти розум затьмили.

— Еге-ж! а де той єзуіт, славний капелян?

— Ого! Йому одному не повело ся, говорив один козак. Його зразу повісили.

— Тепер йдіть собі, люди добрі, до дому — поздоровіть від мене своїх жінок та дітий — грамоту віддаю вашій старшині громадській...

— Грамоту треба занести до актів, каже реєнт.

— Роби, як знаєш, аби добре було і по закону. А тепер, хлопці, прошу вас, зруйнуйте це прокляте кодло, щоб не став камінь на камени. Я вже не пан його, а простий козак, ваш товариш. Тепер ти, батьку отамане, приказуй дальше.

Карпо розпорядив, що треба. Навантажили возів усяким добром. Замок згорів, а решту поруйнували, підпаливши порох у льохах. Козаки, відпочавши між Красноставчанами, помандрували на Сїч.

Карпо передав ватагу найстаршому сотникови, відлучив ся з Остапом, і поїхали в лїс, у балку, поклонити ся могилї незабутого дїда Охріма та навідати ся до Максима.

КОНЕЦЬ.